

ΕΡΕΤΡΙΑΚΑ

Εἰς μνήμην Κ. Κουρουνιώτου

Α'. ΑΝΑΖΗΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Οὐδείς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐρετρίας καὶ ἐν γένει τῆς Ἐρετρικῆς, οὔτε ὁ σοφὸς προϊστορικολόγος Χρῆστος Τσουντας, ὁ ὁποῖος κατέστησε γνωστὰ τὰ ἐκτὸς τῶν τειχῶν νεκροταφεῖα τῆς πόλεως¹, οὔτε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀνασκαφεὺς τῆς Ἐρετρίας Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης², ὁ ὁποῖος ἔφερεν εἰς φῶς τὰ σημαντικώτερα τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν οἰκοδομημάτων³, σημειοῦν τὴν παρουσίαν ὑστεροελλαδικῶν εὗρημάτων ἐν Ἐρετρίᾳ. Ἀντιθέτως μάλιστα ὁ Κουρουνιώτης εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τοῦ ἔτους 1898⁴ ἀναγράφει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οὐδαμοῦ τῆς Ἐρετρίας ἀνευρέθη μέχρι τοῦδε ὄστρακον μυκηναϊκόν». Καὶ αἱ δημοσιεύσεις τῶν Ἀμερικανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνέσκαψαν κυρίως τὸ Γυμνάσιον, τὸ Θέατρον καὶ τὸν Ναὸν τοῦ Διονύσου⁵, οὐδὲν μυκηναϊκὸν εὑρημα ἀναφέρουν. Ὁμοίως οὐδὲν σχετικὸν μνημονεύει καὶ ὁ ἀνασκαφεὺς τοῦ Ἰσείου Νικόλαος Παπαδάκης⁶. Εἰς τὸν *Archäologischer Anzeiger* τοῦ ἔτους 1922 (σ. 316) ἐντούτοις, ἔνθα γίνεται ἐν συντομίᾳ μνεία τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κουρουνιώτου τῶν ἐτῶν 1916 καὶ 1917 ἐπὶ τοῦ ΝΑ. τμήματος τῆς ἔρετριακῆς ἀκροπόλεως, αἱ ὁποῖαι ἀπεκάλυψαν συγκρότημα ἐλληνιστικῶν οἰκιῶν, δηλοῦται σαφῶς ἡ εὕρεσις καὶ τινων μυκηναϊκῶν ὄστράκων ἐκτὸς τῶν πολυπληθῶν ἐλληνιστικῶν: «Die Ausbeute an Kleinfunden war beträchtlich; ausser gelegentlich gefundenen mykenischen Scherben hauptsächlich hellenistische Keramik, darunter Bruchstücke megarischer Becher».

Ἡ ἀντίφασις αὕτη μεταξὺ τῶν ἐκθέσεων τοῦ ἀνασκαφῆος Κουρουνιώτου καὶ τοῦ *Anzeiger* εἶχεν ὥς ἀποτέλεσμα ὅχι μόνον νὰ διχασθοῦν αἱ γνώμαι τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς ἀνωτέρω πληροφορίας τοῦ *Anzeiger*, ἀλλὰ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς περισσοτέρους ἐξ αὐτῶν νὰ ἀναζητήσουν, ὥς θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ἀλλαχοῦ τὴν θέσιν τῆς μυκηναϊκῆς Ἐρετρίας⁷, ἥτοι ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς γνωστῆς κυρίως

¹ ΠΑΕ 1886, 32 κέ. 1891, 35 - 36. 1892, 99.

² ΠΑΕ 1897, 160. 1898, 98. 1899, 35. 1900, 53 - 55. 1908, 227. 1910, 267. 1916, 30. 1917, 17. ΑΕ 1903, 10. 1911, 1 - 35. 1917, 238.

³ Πρβ. ΑΔ 17, 1961/2, 144 κέ., ἔνθα ὁ Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ παρουσιάζει ἐν συντομίᾳ καὶ μὲ πλῆρη βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν τὰ μνημεῖα τῆς Ἐρετρίας.

⁴ ΠΑΕ 1898, 98.

⁵ ΑΙΑ 1891, 253 - 266. 1895, 326 - 348. 1896, 152 - 165 καὶ 205 - 331.

⁶ ΑΔ 1915, 115 - 190.

⁷ Ἡ Ἐρέτρια συμπεριλαμβάνεται εἰς τὸν «*Νηῶν κατάλογον*» (Ἰλιάδος Β 537) μεταξὺ τῶν ἑπτὰ πόλεων τῆς Εὐβοίας (Χαλκίς, Ἐρέτρια, Ἰστιαία, Κήρινθος, Δίον, Κάρυστος καὶ Στύρα), αἱ ὁποῖαι διὰ τεσσαράκοντα πλοίων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἐλεφνήγορος, υἱοῦ τοῦ Χαλκώδοντος, ἔλαβον μέρος εἰς τὴν Τρωικὴν ἐκστρατείαν. Ἐξ ἐτέρων πηγῶν γνωρίζομεν ἐπὶ πλέον ὡς προϊστορικὰς πόλεις τῆς Εὐβοίας τὴν Ἀμάκυνθον, τὴν Οἰχαλίαν (πρβ. FR. GEYER, *Topogra-*

ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος πόλεως¹. Τὴν ἀναζήτησιν ταύτην προεκάλεσεν ὁχι μόνον ἡ ἀπουσία ὑστεροελλαδικῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ χωρίον C 403 τοῦ Στράβωνος, ἐνθα ὁ ἀρχαῖος γεωγράφος διακρίνει τὴν «παλαιάν» Ἐρετρίαν, κειμένην εἰς ἀπόστασιν 60 σταδίων (11 χιλιομέτρων περίπου) ἔναντι τοῦ ἱεροῦ λιμένος τοῦ Ὠρωποῦ, Δελφινίου, ἀπὸ τῆς «νῦν» Ἐρετρίας, προφανῶς τῶν χρόνων τῶν ἐλληνιστικῶν πηγῶν τοῦ², τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ εἰς ἀπόστασιν 40 σταδίων (7½ χιλιομέτρων περίπου) ἀπὸ τῆς ἔναντι κειμένης πόλεως τοῦ Ὠρωποῦ. Ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασις μεταξὺ Δελφινίου καὶ Ὠρωποῦ εἶναι 20 στάδια (2½-3 χιλιόμετρα περίπου). Εἰς τὸ ἀμφισβητούμενον τοῦτο χωρίον τοῦ γεωγράφου, ὡς καὶ εἰς τὸ φαινομενικῶς ἀντιφάσκον πρὸς αὐτὸ C 448, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην δὲν ἔχουν μέχρι τοῦδε ὀρθῶς ἐρμηνευθῇ, θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, ἀφοῦ προτάξωμεν τὰς γνώμας τῶν διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τῆς θέσεως τῆς «παλαιᾶς» Ἐρετρίας. Θεωρῶ περιττὸν νὰ παραθέσω ἐνταῦθα καὶ νὰ ἀναλύσω τὰς περὶ τοῦ θέματος γνώμας τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἢ πλειονότης τῶν ὁποίων παραδέχονται ὡς πεπλανημένην τὴν πληροφορίαν τοῦ Στράβωνος καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐρμηνεύσουν ταύτην διὰ διαφόρου τρόπου ἕκαστος³. Τὰς μέχρι τοῦ 1903 προταθείσας θεωρίας συνοψίζει ὁ Fritz Geyer⁴, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἐξῆς, καθαρῶς ἐγκεφαλικὴν, ἄποψιν: «Ἡ πλάνη τοῦ Στράβωνος ἐξηγεῖται μὲ τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ἐρετρίαις ἐξελάμβανον τὰ ἐρείπια μιᾶς ἀρχαίας κώμης, κειμένης ἀκριβῶς εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Στράβωνος διδομένην ἀπόστασιν (τῶν 7 σταδίων) ἀπὸ τῆς Ἐρετρίας⁵, ὡς τὰ ἐρείπια τῆς «παλαιᾶς» Ἐρετρίας». Παρατηρεῖται γενικῶς σύγχυσις ὡς πρὸς τὰς διδομένας ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀποστάσεις καὶ τὰς προτεινομένας πρὸς ταυτισμὸν θέσεις, προφανῶς λόγῳ μὴ ἐπαρκοῦς γνώσεως τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐλάχιστοι τῶν ὁποίων, ὡς φαίνεται, ἐπεσκέφθησαν τὴν Εὐβοίαν.

Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πρῶτος ὁ John Boardman⁶, καθ' ὅσον γνωρίζω,

phie und Geschichte der Insel Euboea, Berlin 1903 (ἐλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Α. ΖΑΜΠΑΛΟΥ ἐν ΑΕΜ [= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν] 9, 1962, 19 κέ.), 77-78. RE ἐν λ. WALLACE, Οἱ Δῆμοι τῆς Ἐρετρίας (μετάφρασις Ι. ΣΤΥΨΙΑΝΟΥ, ΑΕΜ 8, 1961, 140) καὶ τὴν Γεραιστόν (Ὀδυσσ. γ 177). Βλ. ἐπίσης τὴν χρησιμωτάτην καὶ εὐκόλῳ χρηστον συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τῶν Ἀγγλῶν ἀρχαιολόγων L. H. SACKETT, V. HANKEY, R. J. HOWELL, T. W. JACOBSEN καὶ M. R. PORHAM, BSA 61, 1967, 33 κέ. μὲ πλήρη βιβλιογραφίαν γενικῶς περὶ τῆς Εὐβοίας καὶ εἰδικῶς δι' ἐκάστην θέσιν ἀρχαίου οἰκισμοῦ, κυρίως παραλιακοῦ, τῆς νήσου. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐνδιαφέρει ὅχι μόνον τοὺς προϊστορικολόγους, ἀλλὰ καὶ οἰονδήποτε ἐρευνητὴν, ἀσχολούμενον μὲ θέματα τῆς Εὐβοίας.

1 Πρβ. Antike Kunst 9, 1966, 108. ΑΔ 20, 1965, (1967), 273.

2 Αἱ ἐνδείξεις περὶ τῆς Ἐρετρίας τῶν χρόνων τοῦ Στράβωνος εἶναι ἐλάχισται. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Ἐρέτρια ἦτο μία παρηκμασμένη πλέον πόλις, ἀραιῶς κατωκισμένη καὶ ἐκτισμένη ἐπὶ

τῶν ἐρειπίων τῆς ἀπὸ τοῦ 8^{ου} π. Χ. ὑπὸ τοῦ Σύλλα κατεστραμμένης πόλεως.

3 J. GIRARD, Memoire sur l'île d'Eubée, Paris 1851 (ἐλληνικὴ μετάφρασις μετὰ σχολίων ὑπὸ Γ. ΦΟΥΣΑΡΑ ἐν ΑΕΜ 11, 1964, 1 κέ.), 671 κέ., ὁ μόνος κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ ὀρθῶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ χωρίον τοῦ Στράβωνος. N. ULRICH, Reisen und Forschungen in Griechenland, Bremen 1863, 250. C. BURSIA, Geographie von Griechenland, Leipzig 1872, 421. LOILING, Das Delphinion bei Oropos und der Demos Psaphis, AM 10, 1885, 351-2, 353 καὶ ὑποσ. 2.

4 GEYER, ἔ. ἀ. 70.

5 Ἐννοεῖ τὴν Ἀμάρυνθον. Πρβ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ C 448.

6 J. BOARDMAN, Early Euboean Pottery and History, BSA 52, 1957, 23-24. Εἰς παλαιότερον ἄρθρον του (BSA 47, 1952, 1 κέ.) ὁ ἄγγλος ἐρευνητὴς ὑπεστήριξεν ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος ἐμφανίζεται ἐν Ἐρετρίᾳ μία ἰδιαιτέρα τοπικὴ ἀγγειογραφικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ὀφείλει πολλὰ εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς κυρίως Ἑλλάδος (Κό-

ἀπορρίπτων ὡς ἀβεβαίαν τὴν εἵδησιν τοῦ Anzeiger, συζητεῖ τὴν δυνατότητα τοποθετήσεως τῆς «παλαιᾶς» Ἑρετρίας τοῦ Στράβωνος ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια ἢ Παλαιοκαστρί, κειμένου 2 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Κάτω Βάθεια (σημ. Ἀμαρύνθου), τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος, ἔνθα τὸ ὄρος Κοτύλαιον ἐγγίζει τὸν Εὐβοϊκόν. Ἡ συνολικὴ ἀπόστασις τοῦ λόφου ἐκ τῆς Ἑρετρίας εἶναι 8 περίπου χιλιόμετρα¹. Εἰς ἐκ τῶν κυριωτέρων λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Boardman ἀμφιβάλλει περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἑρετριακὴ ἀκρόπολις² ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελῇ μυκηναϊκὸν συνοικισμὸν εἶναι, ὡς λέγει, ὁ ἐξῆς: «οὔτε οἱ Μυκηναῖοι οὔτε οἱ Ἕλληνες τῶν Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰς δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι ἐνέχονται εἰς τὸν συνδυασμὸν (in combining) ἀκροπόλεως καὶ λιμένος ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως (within one township)», ὑπονοῶν προφανῶς τὴν μεγάλην ἀπόστασιν (1 περίπου χιλιόμετρον) μεταξὺ βράχου ἀκροπόλεως καὶ θαλάσσης.

Εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Boardman ἔδωσαν ἤδη τὴν δέουσαν ἀπάντησιν ὁ Hope Simpson³, ὁ ὁποῖος ἀντικρούει ἐπιτυχῶς τὸ ἐπιχείρημα τὸ σχετικὸν πρὸς τὴν μεγάλην ἀπόστασιν ἑρετριακῆς ἀκροπόλεως καὶ λιμένος, ἀναφέρον τὸ παράδειγμα τῆς Μεσσηνιακῆς Πύλου τοῦ Νέστορος, ἀπεχούσης περὶ τὰ 5 χιλιόμετρα ἐκ τοῦ λιμένος τῆς εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ναυαρίνου. Ἀλλὰ καὶ μόνον ἐκ τῶν πραγμάτων ἀντικρούεται ὁ Boardman καὶ αἱ γινώμαι τῶν λοιπῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐρευνητῶν. «In 1959

ρινθος, Ἀττική, Βοιωτία) καὶ εἶναι συγγενῆς τῆς Κυκλαδικῆς. Ἡ παράδοσις αὕτη συνεχίζεται διὰ τοῦ 7ου μέχρι τῶν μέσων τοῦ 6ου π. Χ. αἰ.

1 Περὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια πρὸς ἀναζήτησιν κυρίως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος βλ. ΠΑΕ 1898, 15, 95, 100. ΑΕ 1895, 155. 1899, 141. 1900, 5 καὶ τελευταίως BSA 61, 1965, 64, ἀριθ. 62, ἔνθα ὁ SACKETT δίδει πλήρη βιβλιογραφίαν, ἀναφέρει συνοπτικῶς τὰς γενομένας ἐπὶ τοῦ λόφου ἐρεῦνας καὶ θίγει τὰ συναφῆ προβλήματα. Ὁ λόφος, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις, κατωκίθη ἄνευ σχεδὸν διακοπῆς ἀπὸ τῆς Ὑστερας Νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῶν Μεσαιωνικῶν χρόνων, ἀποτελεῖ δὲ πιθανώτατα τὴν σπουδαιότεραν μυκηναϊκὴν θέσιν τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος. Ὁ ταυτισμὸς τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἀρχαίαν κόμην Ἀμαρύνθου παρουσιάζει βεβαίως πολλὰς πιθανότητας δὲν συμφωνεῖ ἐντούτοις πρὸς τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ἀπόστασιν: ταύτης (τῆς Ἑρετρίας) ἔστι κόμη ἢ Ἀμαρύνθος ἀφ' ἑπτὰ σταδίων τοῦ τείχους, ἥτοι 1½ περίπου χιλιόμετρα ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας. Δὲν ἀρκεῖ ἡ παρατήρησις τοῦ WALLACE (ἔ. ἀ. 140) ὅτι «ἡ ἀκριβὴς αὕτη πληροφορία τοῦ Στράβωνος περὶ τῆς ἀποστάσεως τῆς κόμης εἶναι ἔν ἐκ τῶν πολλῶν λαθῶν του, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Εὐβοίαν», ἵνα ἀπορρίψωμεν ἀσυστητὴ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου (βλ. κατωτ. σ 166 κέ.).

2 Ὁ KIRSTEN ἐν A. PHILIPPSON, Die Griechische Landschaften, Band I, Teil II, Das öst-

liche Mittelgriechenland und die Insel Euböia, Berlin 1951 (ὁ KIRSTEN προσθέτει χάρτην, περιλαμβάνοντα 83 ἀρχαίας θέσεις τῆς Εὐβοίας), I, 2, 690 ἀναγνωρίζει μυκηναϊκὰ τμήματα εἰς τὰ τείχη τῆς ἀκροπόλεως. Τοιαύτη ἐντούτοις χρονολόγησις δὲν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς τοιχοδομίας, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τῆς Ἀρχαϊκῆς (6ος π. Χ. αἰ.) μέχρι τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (3ος - 2ος π. Χ.). Περὶ R. L. SCRANTON, Greek Walls, Cambridge Mass. 1941, 38, 85 καὶ ἐν λ., ὡς καὶ BSA 61, 1967, 62, ἀριθ. 56. Δὲν ἀποκλείεται ἐντούτοις μία ἀνασκαφικὴ ἐρευνα εἰς τινὰ σημεῖα τοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευράν, ἔνθα διατηροῦνται εἰσέτι σαφῆ ἵχνη παλαιότερας τειχίσεως, νὰ ἀποκαλύψῃ ὑπολείμματα ὀχυρώσεως μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ KIRSTEN (ἔ. ἀ. 608, ἀριθ. 1) σημειοῖ ἐπίσης ὅτι ὁ χαμηλὸς λόφος Μαγούλα, περὶ τὰ 5 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῆς Ἑρετρίας παρὰ τὴν θάλασσαν, θὰ ἠδύνατο νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν «Παλαιάν» Ἑρέτριαν, ἐάν δὲν εἶχον εὐρεθῇ ἐνταῦθα κλασσικαὶ καὶ νεώτεραι ἐπιτύμβιαι στήλαι (IG XI, 9, 32b, 369, 441, 622, 671, 722, 876). Ὁ λόφος τῆς Μαγούλας ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτερον Νεολιθικὸν καὶ Πρωτοελλαδικὸν συνοικισμὸν τῆς περιοχῆς. Περὶ ἀποπείρας ταυτισμοῦ τῆς σημερινῆς Μαγούλας πρὸς τὴν ἑρετριακὴν κόμην Ἀμαρύνθου βλ. AM 25, 456.

3 H. SIMPSON, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, London 1965, 167, ἀριθ. 562.

I found four sherds on the acropolis (της Ἐρετρίας) which were definitely Mycenaean (from LH III B-C: I Kylikes and deep Bowls) some obsidian and two fragments of MH Grey Minyan ware» δηλοῖ σαφέστατα ὁ Simpson καὶ οὐδένα λόγον ἔχομεν νὰ ἀμφιβάλωμεν περὶ τῆς ἀξιοπιστίας του.

Αἱ σαφεῖς ἐντούτοις πληροφορίες τοῦ Simpson φαίνεται ὅτι δὲν ἐλήφθησαν σοβαρῶς ὑπ' ὅσιν ὑπὸ τοῦ ἐλβετοῦ καθηγητοῦ Karl Schefold καὶ τοῦ ἀγγλοῦ ἀρχαιολόγου H. Sackett, οἱ ὅποιοι, ἀνεξαρτήτως ὁ εἷς τοῦ ἑτέρου, ἀναγνωρίζουν τὸν προϊστορικὸν (κυρίως μυκηναϊκὸν) συνοικισμόν, τὸν εὐρισκόμενον ἐπὶ τῆς παραθαλασσίῳ τραπεζοειδοῦς «τούμπας» Ξερόπολις (11 περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς Ἐρετρίας παρὰ τὸ χωρίον Λευκαντί, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ Ἀηλαντίου πεδίου), ὡς τὴν «παλαιάν» Ἐρέτριαν. Ὁ Sackett, περισσότερον ἐπιφυλακτικὸς καὶ βασιζόμενος ἐπὶ εὐρημάτων τῆς ἐπιφανείας, λέγει: «...it will suffice to present baldly the possibility that old Eretria lay at Xeropolis» καὶ ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ συνοικισμού κατὰ τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰῶνα ὀφείλεται εἰς τὸν Ἀηλάντιον πόλεμον καὶ ἦτο ἡ αἰτία τῆς ἐπανοικίσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νέας Ἐρετρίας¹. Εἰς τὴν προκαταρκτικὴν ἐντούτοις ἔκθεσιν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείπεται ἡ ἀνωτέρω ὑπόθεσις ὑπὸ τῶν ἀγγλῶν ἀνασκαφῶν². Ἡ τελικὴ καταστροφή καὶ ἐγκατάλειψις τοῦ συνοικισμού τοποθετεῖται ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Λαμβανομένης δὲ ὑπ' ὅσιν τῆς θέσεως τοῦ συνοικισμού, ἥτις δεσπόζει τοῦ Ἀηλαντίου πεδίου, φαίνεται λογικόν, λέγει ὁ Porham³, νὰ συσχετίσῃ τις τὸν χρονολογικὸν τοῦτον terminus μὲ γεγονὸς τι τοῦ Ἀηλαντίου λεγομένου πολέμου μεταξὺ Ἐρετρίας καὶ Χαλκίδος, τὸν ὅποιον οἱ ἱστορικοὶ τοποθετοῦν γενικῶς νῦν εἰς αὐτὴν περίπου τὴν χρονικὴν περίοδον. Κατωτέρω ὁ ἴδιος σημειοῖ: «it is clear... that there was no simple evacuation of Lefkandi to Eretria, since the latter was occupied through the eighth century. Protogeometric is now reported there...», πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἐνταῦθα. Ἔστω καὶ ἂν οὐδὲν ὄστρακον μυκηναϊκὸν εἶχεν εὐρεθῇ ἐν Ἐρετρίᾳ, δὲν θὰ ἦτο τόσον ἀπλοῦν νὰ ὑποστηρίξῃ ἢ νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι οἱ ἐγκαταλείψαντες τὸν συνοικισμόν τοῦ Λευκαντί κάτοικοι ἐπανώκισαν καὶ ἐδημιούργησαν τὴν νέαν Ἐρέτριαν τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰῶνα, χωρὶς νὰ λάβῃ αὐστηρῶς ὑπ' ὅσιν του τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα: Ἡ τελικὴ καταστροφή καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ Λευκαντί ἐγένετο ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἢ δὲ ἐπανοίκισις τῆς Ἐρετρίας χρονολογεῖται νῦν ἐκ τῶν εὐρημάτων εἰς τὸ τέλος τοῦ 9^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ὁ καθηγητὴς Schefold, παραβλέπων τὰ ἀνωτέρω δεδομένα, ὑποστηρίζει ἐν ὀλίγοις⁴ ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί, ἐγκαταλείψαντες τὸν συνοικισμόν των, ἵδρυσαν τὴν νέαν Ἐρέτριαν, εἰς μίαν θέσιν ἢ ὁποία προσέφερε λιμένα — τῶν καλυτέρων τῆς Μεσογείου — καὶ ἀκρόπολιν. Δυνάμεθα οὕτω, κατὰ τὸν

¹ BSA 61, 1967, 60, ἀριθ. 48 καὶ κυρίως σ. 67-68.

² M. R. PORHAM - L. H. SACKETT, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66, London 1968, 33 (ἐφεξῆς: Lefkandi).

³ Ε. ἀ. 33.

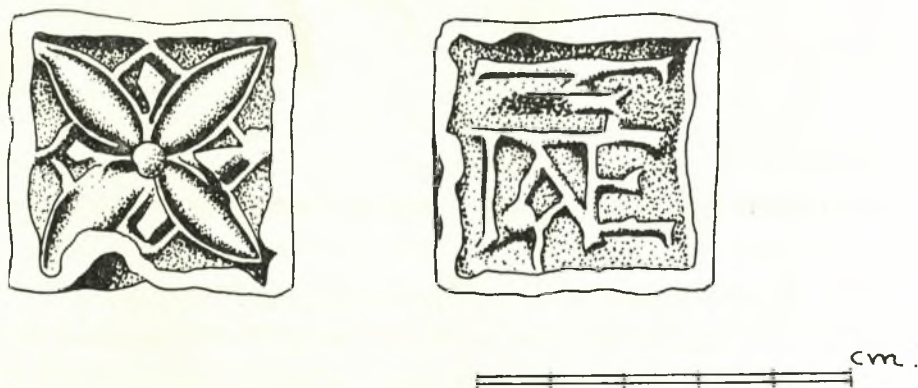
⁴ Antike Kunst 9, 1966, 108. ΑΔ 20, 1965 (1967), 273. 22, 1967 (1968), 271. Archaeology 21, 4, 1968, 275. Πρβ. καὶ Antike Kunst 11, 1968, 2, 105, σημ. 23 (J. P. DESCOUDRES).

έλβετον καθηγητὴν, νὰ ἀποκαλέσωμεν τὴν νέαν Ἑρέτριαν «πρώτην ἀποικίαν» τῆς «παλαιᾶς» Ἑρετρίας, δηλαδὴ τοῦ Λευκαντί.

Λιμένα καὶ φυσικῶς ὄχυρὰν ἀκρόπολιν προσέφερεν ἡ θέσις ἤδη ἀπὸ τῆς Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν ἐγκατεστάθησαν ἐνταῦθα ἄνθρωποι (βλ. κατωτέρω κεφ. Θ'), ὡς ὀρθότατα δὲ παρατηρεῖ ὁ Geyer¹, οἱ Ἑρετρίεις τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομασθοῦν τυφλοί, ἐὰν παρέβλεπον μίαν τοιαύτην τοποθεσίαν. Ἀπὸ Χαλκίδος μέχρι Κοτυλαίου δὲν ὑπάρχει πλέον κατάλληλος δι' ἐγκατάστασιν πόλεως θέσις.

Β' ΝΕΑΙ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ἡ ἀπροσδόκητος εὕρεσις ἐνὸς πηλίνου μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου ἐν Ἑρετρίᾳ ἤλθε νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς εἰδήσεως τοῦ Anzeiger καὶ τῆς πληροφορίας τοῦ Simpson καὶ νὰ ρίψῃ νέον φῶς εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τῆς ὁμηρικῆς - μυκηναϊκῆς «Εἰρετρίης» (Ἰλιάδος Β 592). Εἰς ἐκ τῶν ὀλίγων ἐπιζώντων παλαιῶν κατοίκων τῶν Νέων Ψαρῶν

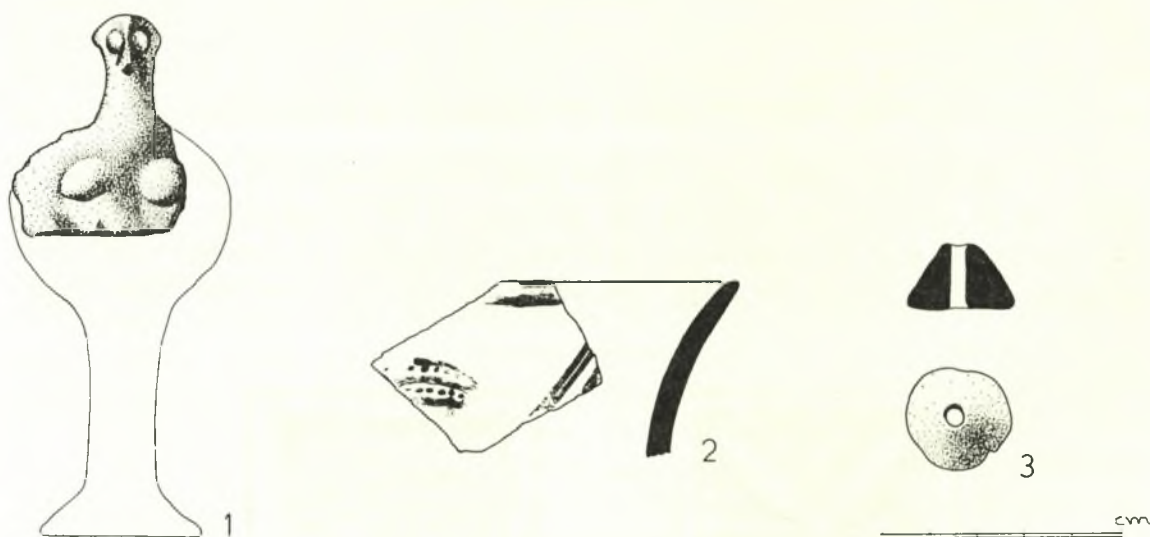

Εἰκ. 1. Δύο ὄψεις μολυβδίνου σταθμίου (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

(σημ. Ἑρετρίας), ὁ ὀγδοηκοντούτης γέρον Ἰωάννης Λάμπρου, ὁ ὅποιος εἰς νεαρὰν ἡλικίαν εἶχε διατελέσει ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κουρουνιώτου καὶ μοῦ εἶχε δώσει χρησίμους πληροφορίες περὶ τοῦ τόπου εὐρέσεως ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν τοῦ Μουσείου, μὲ ἐπεσκέφθη τὰς πρωινὰς ὥρας τῆς 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1968 καὶ μοῦ παρέδωσε μολύβδινον ὀρθογώνιον σταθμίου, διαστάσεων 0.04×0.038 μ., φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως ἀνάγλυφον τετράφυλλον ρόδακα, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας δυσερμήνευτον ἐπιγραφὴν δι' ἀναγλύφων συμπλεκομένων γραμμάτων (εἰκ. 1, πίν. 14δ-ε) (βλ. κατωτ. σ. 167), τὸ ὅποιον εἶχεν εὑρεῖ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, διάφορα μετάλλινα μικροαντικείμενα ἄνευ ἰδιαιτέρας σημασίας καί, τὸ σπουδαιότερον, ἄνω τμήμα κορ-

¹ GEYER, ἔ. ἀ. 70.

μοῦ πηλίνου γυναικείου μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου τύπου Φ (εἰκ. 2, 1, πίν. 14α-γ). Σώζεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πεπλατυσμένου δισκοειδοῦς σώματος (μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ) καὶ ἀκεραία ἢ χαρακτηριστικὴ πτηνόμορφος κεφαλὴ, ἐλαφρῶς ἀποκεκρουμένη περὶ τὴν θέσιν τοῦ στόματος καὶ τῆς ρινός. Οἱ μαστοὶ δηλοῦνται ἀναγλυφικῶς, ὥς καὶ οἱ ὀφθαλμοί, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν δύο ἀνεξάρτητα σφαιρίδια ἐκ πηλοῦ, προσαρμολογούμενα διὰ πιέσεως

Εἰκ. 2. Μυκηναϊκὸν εἰδῶλιον τύπου Φ (1), μυκηναϊκὸν ὄστρακον (2), σφόνδυλος ἐκ στεατίτου (3)
(Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ὑπὸ τοῦ μυκηναίου κοροπλάστου ἐκατέρωθεν τῆς ρινός. Σωζόμενον ὕψ. 0.047 μ., σωζ. πλ. 0.032 μ. Τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ ὑπολογίζεται εἰς 10 - 11 ἑκατοστὰ περίπου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου εἶναι ἰσχυρῶς ἐφθαρμένη οὐδὲν ἴχνος σώζουσα ἐκ τυχόν ἀρχικοῦ ἐπιχρίσματος (ἀλειφώματος), οὐδ' ἐκ γραπτῆς τινος διακοσμήσεως. Ἡ ἰσχυρὰ διάβρωσις, ἡ ὁποία ἔχει ἐξομαλύνει καὶ τὰ σημεῖα τῶν ἀποκρούσεων, ἐξηγεῖται μόνον, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ σωζόμενον τοῦτο τμήμα τοῦ εἰδωλίου ἀφ' ἐνὸς παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐκτεθειμένον εἰς τὸ ὑπαιθρον, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρεσύρθη κατ' ἐπανάλειψιν καὶ ἐκυλίσθη ὑπὸ ρέοντος, ὀμβρίου ὕδατος.

Ὁ κοινὸς οὗτος τύπος εἰδωλίου, χαρακτηριστικὸν εὔρημα πολλῶν μυκηναϊκῶν θέσεων, ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΑ : 2 περίοδον, ἐπιζῇ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐπομένην. Τὸ εἰδῶλιον ἐξ Ἑρετρίας εὐρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὴν ὁμάδα Α (Group A) τῆς French¹, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐν μεταβατικὸν στάδιον τοῦ τύπου ἐκ τῶν παλαιότερων « proto - phi » πρὸς τὰ πλέον ἐξειλιγμένα Φ. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμάδος Α εἶναι οἱ

¹ E. B. FRENCH, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines with Special Reference to Unpublished Material from Mycenae, 27, εἰκ. 4: μελέτη, ἣτις ὑποβλήθη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον

τοῦ Λονδίνου ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ παραμένει εἰσέτι ἀδημοσίευτος. Ἐν δακτυλογραφημένον ἀντίτυπον εὐρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Πρβ. καὶ FURUMARK, 88.

ἐνθετοι ὀφθαλμοί, τὸ χαμηλὸν σχετικῶς ὕψος τοῦ ποδὸς καὶ ὁ τρόπος διακοσμήσεως. Οἱ ἐνθετοι ὀφθαλμοὶ εἶναι τὸ μόνον ἀπομένον στοιχεῖον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐρετριακοῦ εἰδωλίου εἰς τὴν YE III A:2 περίοδον.

Ἄν ὁ τύπος Φ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων παριστᾷ τροφὸν (Nurse) κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Blegen¹ ἢ θεϊαν τροφὸν (Divine Nurse) κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Μυλωνᾶ² δὲν ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς γενικῶς τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ κατὰ τὸ τέλος τῆς YE II περιόδου, ἦτοι κατ' ἀπόλυτον χρονολόγησιν περὶ τὸ 1430 π. Χ., ἡ French δὲν ἔχει ἀπολύτως σαφεῖς ἀπόψεις, πάντως πιστεύει ὅτι: «... the impulse which started their sudden popularity derived from the Eastern Mediterranean and worked on types already known from Crete»³.

Σημειῶ ἀπλῶς ἐνταῦθα τὴν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα τῶν εἰδωλίων τύπου Φ πρὸς τὰ πῆλινα εἰδώλια τοῦ Μουσείου τῆς Τεχεράνης, τὰ ὁποῖα παριστοῦν τὴν θεὰν - μητέρα (Déesse - Mère)⁴, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ Pierre Amiet⁵ εἰς τὴν περίοδον τῆς Première Installation Susienne, ἦτοι περὶ τὰ μέσα τῆς 4^{ης} χιλιετίας. Ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασις καθιστᾷ τελείως ἀπίθανον τὴν ἄμεσον τοῦλάχιστον σχέσιν. Ἀξίζει πάντως νὰ μελετηθῇ ἰδιαίτερος τὸ θέμα τῆς ὁμοιότητός των.

Συγκεκινημένος ἐκ τοῦ πρώτου αὐτοῦ ἀναμφισβητήτως μυκηναϊκοῦ εὐρήματος ἐξ Ἑρετρίας ἐζήτησα παρὰ τοῦ γέροντος Λάμπρου νὰ μὲ ὀδηγήσῃ ἀμέσως εἰς τὸν τόπον εὐρέσεως. Μετὰ 10' λεπτῶν πορείαν ἐπὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ἑρετρίας - Ἀμαρύνθου (Κάτω Βάθειας), ἀνατολικῶς τῶν τειχῶν, ἐστράφημεν πρὸς Βορρᾶν καὶ ἠκολουθήσαμεν ἀγροτικὴν ἀτραπὸν, ἡ ὁποία ἐντὸς πέντε λεπτῶν μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὸ σημεῖον εὐρέσεως, ἦτοι ἐντὸς ἐλαιῶνος παρὰ τὰς ΝΑ. ὑπωρείας τῆς ἐρετριακῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 3, ἀριθ. 1). Ἠρεύνησα μετὰ προσοχῆς τὴν θέσιν καὶ τὴν περιοχὴν εἰς μεγάλην ἀκτίνα. Πλὴν ὀστράκων τινῶν ἐφθαρμένων, ὡς τὸ εἰδώλιον, καὶ ἀπροσδιορίστων, οὐδὲν ἕτερον κατῳρθωσα νὰ ἀνεύρω. Ἀμέσως πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς τὰ Βορειοδυτικὰ τοῦ σημείου εὐρέσεως ἤρχετο ὑψούμενος βαθμηδὸν ὁ βραχῶδης λόφος τῆς ἀκροπόλεως. Λεπτὸν στρῶμα γῆς ἐκάλυπτεν ὠρισμένας κοιλότητας τῶν πρηνῶν. Ἀπασαί αἱ ἐνδείξεις ἔπειθον ὅτι τὸ εἰδώλιον καὶ τὰ ἰσχυρῶς διαβεβρωμένα ὀστρακα ἔπρεπε νὰ εἶχον κυλίσαι ἐκ τῶν ἀνδῆρων τῆς ἀκροπόλεως, παρασυρθέντα κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Διὰ τῶν Ἀνατολικῶν πρηνῶν ἀνῆλθον ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἠρεύνησα ἐπιφανειακῶς τὴν περιοχὴν. Θραύσματα λεπίδων μηλιακοῦ ὀψιανοῦ ἀνεῦρον ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως, οὐχὶ μακρὰν τοῦ σημείου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κουρουνιώτου (εἰκ. 4, ἀριθ. 1). Οὐδὲν ἐν τούτοις ἐκ τῶν πολυαρίθμων ὀστράκων τὰ ὁποῖα περι-συνέλεξα δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς μυκηναϊκὸν ἢ καὶ παλαιότερον. Παρὰ τὰ ἀπογοητευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεῦνης μου πιστεύω ὅτι μία συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἐξερεύνησις τοῦ ὑψώματος τῆς ἀκροπόλεως, ἰδίᾳ τοῦ ΒΑ. αὐτῆς τμήματος,

¹ C. BLEGEN, *Prosymna*, Cambridge 1937, 256.

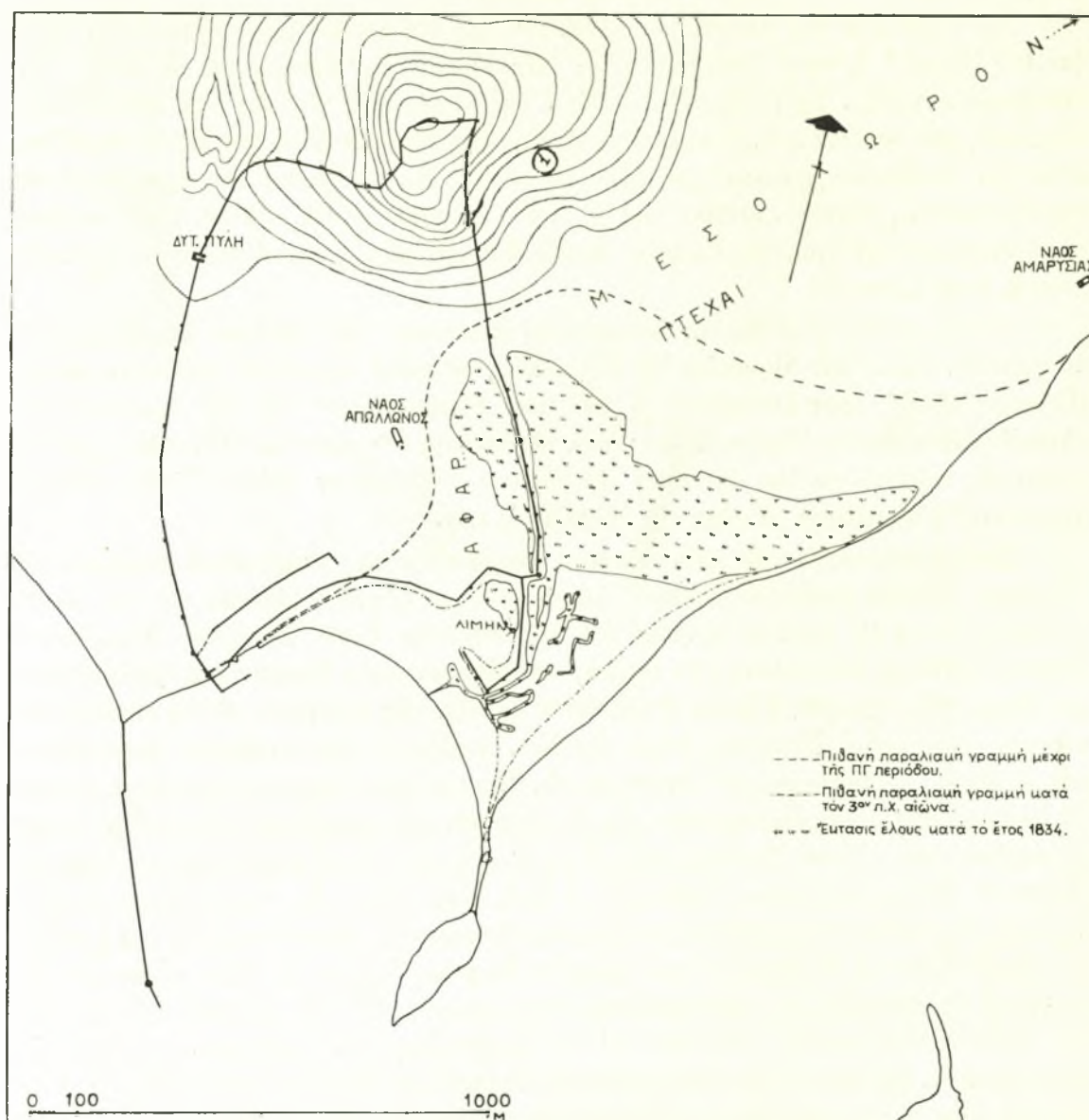
² G. MYLONAS, *Ancient Mycenae*, London 1957, 63 καὶ 82.

³ F. B. FRENCH, *ἔ. ἀ.* 24.

⁴ Πρβ. τὴν Divine Nurse τοῦ ΜΥΛΩΝΑ.

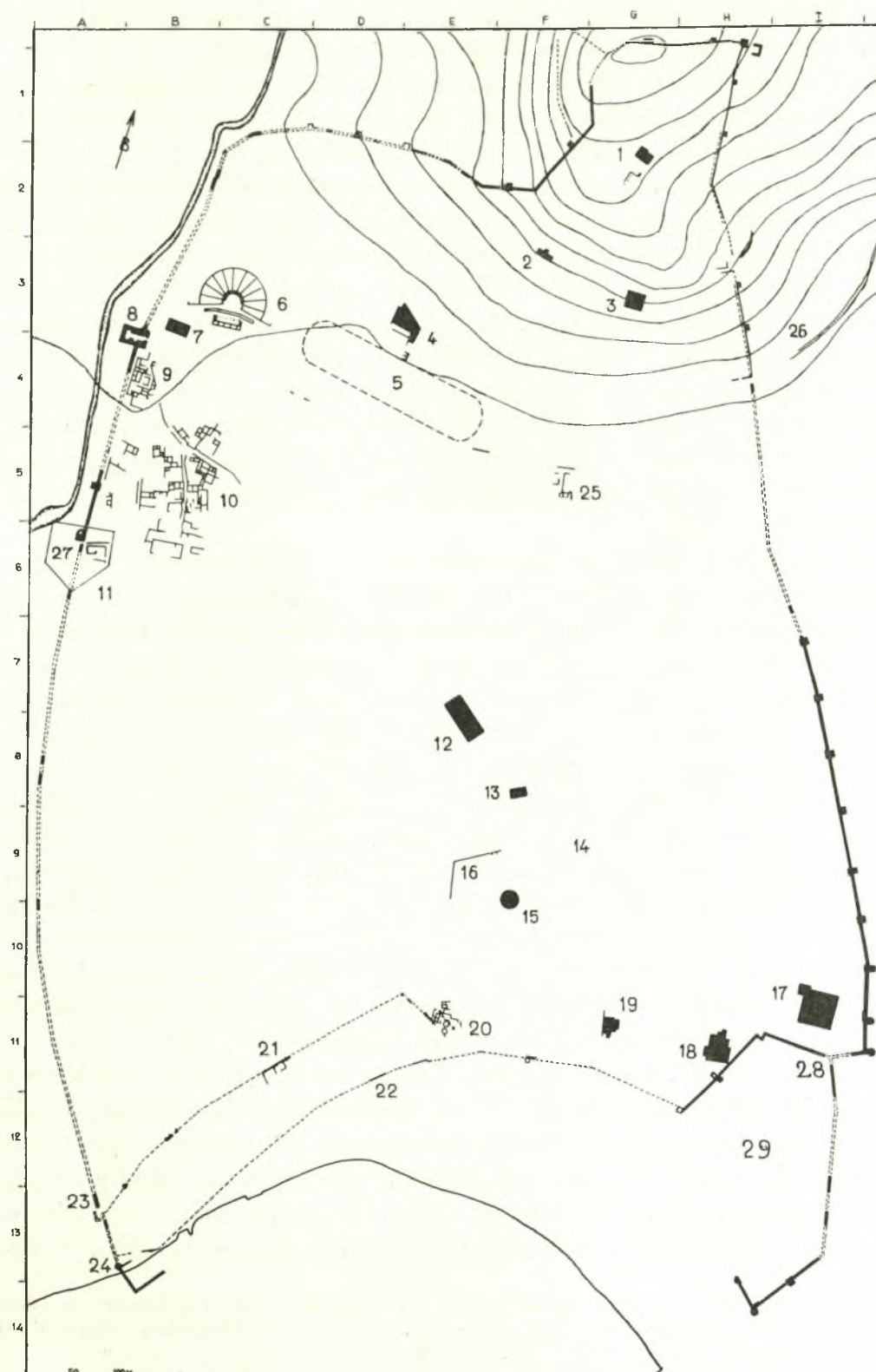
⁵ PIERRE AMIET, *Elam*, 1966, σ. 47 εἰκ. 19.

τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ὁμαλότερον καὶ προσφέρει μεγαλυτέραν ἐπίπεδον ἔκτασιν δι' ἐγκατάστασιν οἰκισμοῦ, θὰ ἡδύνατο ὁπωσδήποτε νὰ καταλήξῃ εἰς θετικά ἀποτελέ-

Εἰκ. 3. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, δεικνύον τὴν θέσιν τοῦ ἔλους (λίμνης - λιμένος) καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

σματα. Ἡ ἐπίχωσις εἰς τινὰ σημεῖα παρὰ τὴν ΒΑ. ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους ἐμφανίζεται μεγάλη. Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐνταῦθα θὰ ἀποκαλύψῃ, πιστεύω, ἄθικτον τὸ μυκηναϊκὸν στρώμα καὶ εἰς ἱκανὸν βάθος. Ἡ γενομένη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰ. π. Χ. ἐλαφρὰ μετατόπισις τῆς πόλεως (βλ. κατωτέρω σ. 156 κέ.) πρὸς τὰ ΝΔ.

Εἰκ. 4. Τοπογραφικὸν διάγραμμα δεικνύον τὴν θέσιν τῶν σπουδαιωτέρων μνημείων τῆς ἀρχαίας πόλεως (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ἀφῆκεν ἄθικτον τὴν μυκηναϊκὴν. Οὗτος εἶναι πιθανὸν ὁ λόγος τῶν ἐλαχίστων μέχρι σήμερον ἐπιφανειακῶν ἐνδείξεων περὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας.

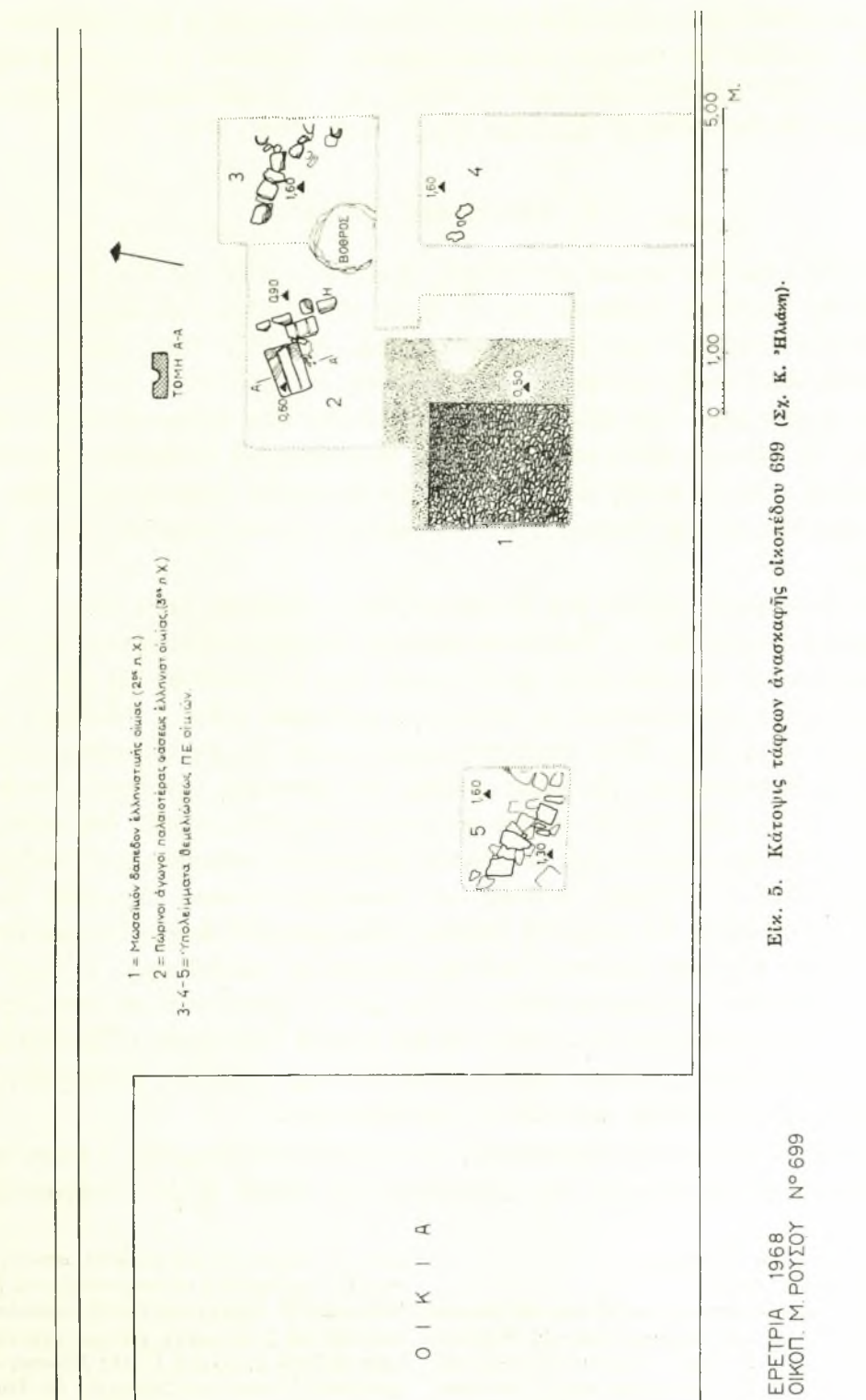
Κατὰ τὴν κἀθοδὸν ἐκ τοῦ λόφου διὰ τῶν ἀνατολικῶν πρᾶνῶν παρετήρησα παραλλήλους αὐλακὰς ἐπὶ τοῦ βράχου, αἱ ὁποῖαι ὠφείλοντο εἰς τὴν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν διέλευσιν ἀρμάτων¹ (πίν. 15α.β). Ἡ ἀμαξιτὴ αὕτη ὁδός, τῆς ὁποίας τὰ ἔχνη ἠδυνήθη μόνον εἰς μῆκος πεντήκοντα περίπου μέτρων νὰ παρακολουθήσω, καμπυλοῦται ἐλαφρῶς ἀκολουθοῦσα βορειοανατολικὴν κατεύθυνσιν (βλ. εἰκ. 4, ἀριθ. 26), καταλήγει δὲ νοτιοδυτικῶς εἰς πυλίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους (εἰκ. 4, πλησίον ἀριθ. 26). Ἦνοῦτο πιθανῶς μετὰ τῆς ἐκκινούσης ἐκ τῆς Δυτικῆς Πύλης ὁδοῦ, ἡ ὁποία διήρχετο παρὰ τὰς νοτίας ὑπωρείας τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως. Ὡς ἐβεβαίωσαν αἱ ἐλληνοελβετικαὶ ἀνασκαφαὶ τῆς Δυτικῆς Πύλης καὶ τοῦ Τομέως F/5, ἡ ὁδὸς αὕτη, ἀποτελοῦσα μίαν τῶν κυριωτέρων ὁδικῶν ἀρτηριῶν τῆς πόλεως, συνδέουσα ταύτην ἐκ Δυσμῶν μετὰ τῆς Χαλκίδος καὶ ἐξ Ἀνατολῶν μετὰ τῆς Ἀμαρύνθου, ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ἦτο εὐβάτος καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος, διότι εὐρίσκετο εἰς ὑψηλότερον τοῦ ἔλους ἐπίπεδον. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχεν ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν ἤδη χρόνων².

Διὰ νὰ κλείσῃ ὁ κύκλος τῶν νέων ἐνδείξεων περὶ τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας παρουσιάζω ἐνταῦθα τὸ εἰκονιζόμενον ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2, 2 ὄστρακον, τὸ ὁποῖον εὐρέθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1965 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐλληνοελβετικῶν ἀνασκαφῶν Ἑρετρίας εἰς τὸν Τομέα τῆς Δυτικῆς Πύλης. Κατὰ πληροφориαν τοῦ ἀρχιτέκτονος-ἀρχαιολόγου Clemens Krause, τὸν ὁποῖον καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς εὐχαριστῶ, εὐρέθη μεμονωμένον ἐντὸς ἀμμώδους στρώματος ἄνωθεν τοῦ φυσικοῦ ἐρυθροποῦ ὑπεδάφους. Ἡ διάβρωσις τοῦ καὶ ἡ μεμονωμένη παρουσία τοῦ ἐντὸς τῆς ἄμμου ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τοῦτο κατωλίσθησε, παρασυρθὲν ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ἐκ τῆς ἀκροπόλεως. Σῶζει μικρὸν μόνον μέρος ἐκ τοῦ χεῖλους ἀγγείου, πιθανῶς κυλινδρικοῦ κυπέλλου τοῦ τύπου Furumark, εἰκ. 15, 220. Ὁ πηλός, λεπτόκοκκος, κιτρινερύθρου χρώματος, ἦτο ἐπικεχρισμένος δι' ἀνοικτοχρώμου ἀλειφώματος, ἐξιτήλου νῦν τὸ πλεῖστον. Ἐκ τῆς διὰ καστανερύθρου χρώματος διακοσμήσεως σώζεται ταινία περὶ τὸ χεῖλος, δύο λοξαὶ διπλαῖ γραμμαί, εἰς τὸ δεξιὸν αὐτοῦ τμήμα καὶ αἱ δύο ἀνώταται σπεῖραι θαλασσίου ὀστρέου (whorl shell). Διαστάσεις 0.048×0.035 μ. Παρόμοιον κόσμημα σπειροειδοῦς ὀστρέου, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει εἰσέτι καταλήξει εἰς πλήρη σχηματοποίησιν, χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Furumark³ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΑ:2 περίοδον, ἥτοι εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὸ εἰδῶλιον τύπου Φ ἐποχὴν. Ἀναφέρω τέλος τὴν εὑρεσιν ἑνὸς κωνικοῦ σφονδύλου (button) ἐκ μέλανος στεατίτου (εἰκ. 2, 3 καὶ πίν. 14ζ) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου ἀριθ. 699 (G/9), ιδιοκτησίας Μ. Ρούσσου (βλ. κατωτέρω Κεφ. Ι). Ἦτο ἐρριμμένος ὁμοῦ μετὰ μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστράκων, κυρίως ἐλληνιστικῶν, ἐντὸς βόθρου νεωτέρας ἐποχῆς (εἰκ. 5) καὶ ὥς ἐκ τούτου οὐδὲν ἕτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εὐρέθη ἐν Ἑρετρίας

¹ Τὰς αὐλακώσεις ἐπὶ τοῦ βράχου πρῶτος παρετήρησεν ὁ ζωγράφος-μουσειακὸς καλλιτέχνης Κωνσταντῖνος Ἡλιάκης, ὁ ὁποῖος με ἐσυνόδευσεν εἰς τὴν περιοδείαν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν θερμῶς.

² Παρόμοιους ἀμαξιτοὺς δρόμους παρετήρησεν ὁ Η. SIMPSON εἰς τὴν Μεσσηνίαν, πιστεύει δὲ ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον.

³ FURUMARK, 308, II, εἰκ. 51, 23.

Εικ. 5. Κάτοπις τάρων άνασκαφής οίκοπέδου 699 (Σχ. Κ. Ηλιάδη).

ΕΡΕΤΡΙΑ 1968
ΟΙΚΟΠ. Μ. ΡΟΥΣΟΥ Ν° 699

καὶ εἶναι πιθανώτατα μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐπὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου τούτου, ἡ ὁποία ἐβεβαίωσε τὴν ὑπαρξίν Πρωτοελλαδικοῦ στρώματος μὲ πλουσίαν κεραμεικὴν καὶ ἔχνη οἰκιῶν, καθίσταται δὲ λίαν σημαντικὴ διὰ τὴν προϊστορικὴν Ἑρετριακὴν τοπογραφίαν, θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω (Κεφ. Ι', σ. 176 - 178).

Γ'. ΕΡΕΤΡΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς μυκηναϊκῆς Ἑρετρίας εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαϊκῆς - κλασσικῆς - ἐλληνιστικῆς ἀκροπόλεως, ἐλαφρῶς πρὸς ΒΑ. μετατοπισμένη (εἰκ. 6). Ποῦ εὐρίσκετο ὁμως ἡ κάτω πόλις καὶ ὁ λιμὴν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐφ' ὅσον ἐντὸς τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τῶν τειχῶν χώρου τῆς πόλεως οὐδὲν παλαιότερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 8^{ου} ἢ τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} π. Χ. αἰῶνος εὐρέθη συμφώνως πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα¹; Ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ δοθῇ, ἀφοῦ προταχθοῦν ὠρισμέναι παρατηρήσεις περὶ τῆς ἐδαφικῆς μορφολογίας τῆς θέσεως, ἡ ὁποία, νομίζω, ἀμέσως σχετίζεται πρὸς τὸ τεθὲν ἐρώτημα.

Ὁ ἐπισκεφθεὶς τὸ 1850 τὴν Ἑρέτριαν Γάλλος ἱστορικὸς Jules Girard περιγράφει ὡς ἑξῆς τὴν τοποθεσίαν²: «Ἐνας κακοτράχαλος βράχος ξεκολλιέται ἀπ' τὰ βουνὰ ποὺ ξεμακραίνουν καὶ προχωρεῖ κατὰ τὴν θάλασσαν· εἶναι ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης. Στὰ πόδια του ἀπλώνεται ὡς τὴν ἀκτὴ ἡ καινούρια πόλη, ἡ Ἀλέτρια³, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν οἱ κάτοικοι. Εἶναι παράξενο παράδειγμα ἀπ' τὶς ἀποτυχημένες ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Σκέφτηκε σοβαρὰ νὰ ἀναστήσῃ τὴν ἀρχαία ἀντίπαλον τῆς Χαλκίδος· σ' ἓνα χῶρον ποὺ θὰ ἔφτανε γιὰ μιὰ μεγάλη πόλη, χάραξε ἓνα σχέδιο, ἀποτελούμενο ἀπὸ πολὺν φαρδιούς καὶ κανονικοὺς δρόμους, μὰ παραμέλησε ν' ἀποξηράνῃ ἓνα γειτονικὸ βάλτο, καὶ οἱ θέρμες ἀνάκοψαν τὸν καινούργιον οἰκισμό. Ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο ἀσυνήθιστα θλιβερό: Τὸ ἀπέραντο γήπεδο εἶναι σπαρμένο ἀπὸ πολὺν καινούργιον ἐρείπια, πασίφανο ἔργο τῆς ἀρρώστιας καὶ τῆς πρόσφατης ἐγκατάλειψης, καὶ ἀργὰ καὶ ποῦ βρίσκεις μόνον λίγα κατοικημένα σπίτια· σ' ἓνα μονάχα μέρος εἶναι σὲ κοντινὲς ἀποστάσεις, ὥστε νὰ σχηματίζουν πάνω κάτω τὴ μιὰ πλευρὰ ἐνὸς δρόμου. Ὡστόσο παρὰ τὴν ἐπιμονὴ τῆς ἐπιδημίας, κάποιος ἀριθμὸς ἀπὸ καινουργιοχτισμένες οἰκοδομὰς φανερώνει καινούργιες καὶ θαρραλέες προσπάθειες ἐγκατάστασης».

Παρέθεσα τὸ ἀνωτέρω ἀπόσπασμα, ὅχι τόσο διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ ὁ ἀναγνώστης τὴν ζωνρότητα καὶ τὴν δύναμιν τῆς περιγραφῆς τοῦ Girard ἢ τὴν μεταφραστικὴν ἰκα-

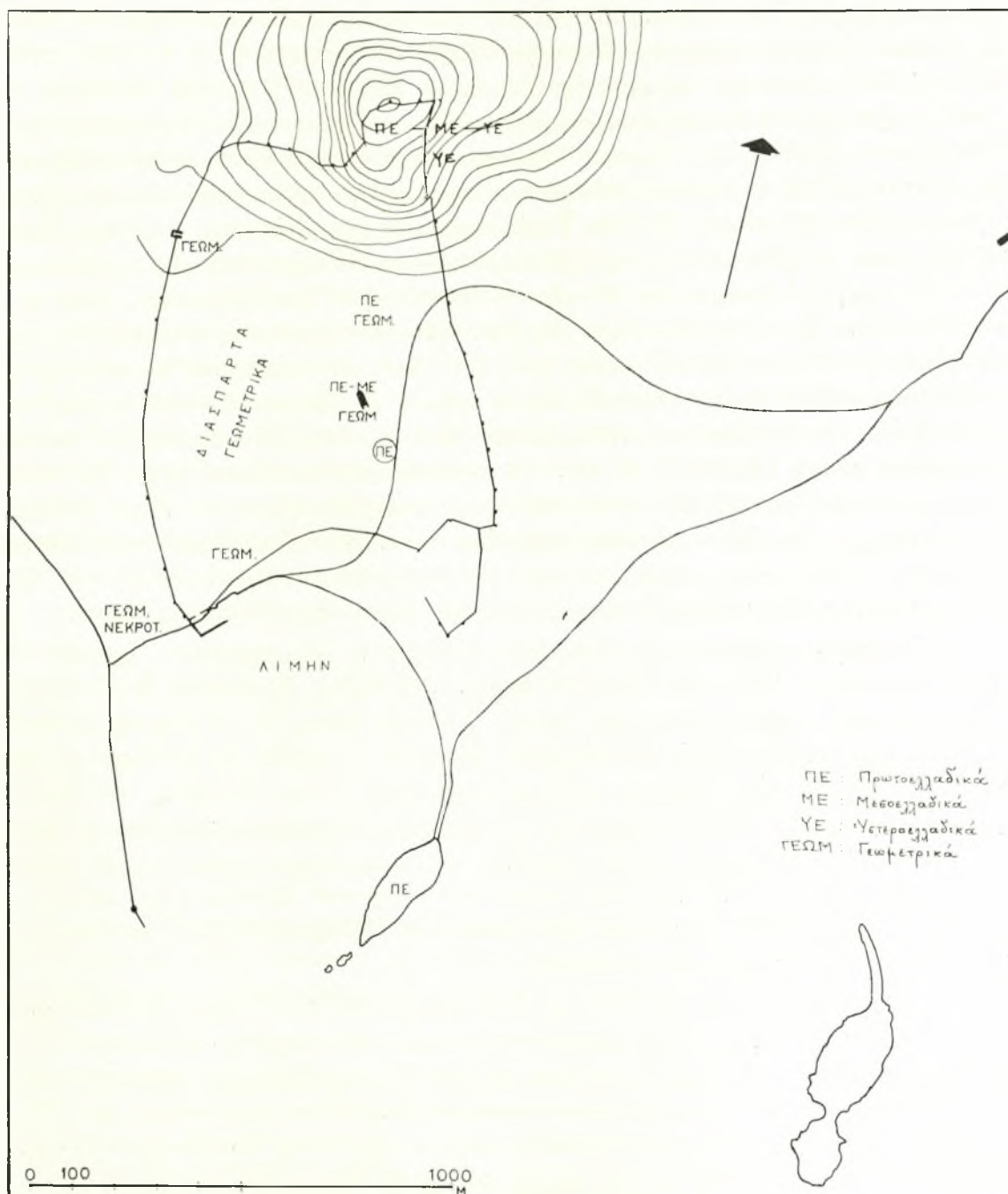
¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146 σημ. 4.

² GIRARD, ἔ. ἀ. 60 - 61.

³ Τὸ νεοελληνικὸν τοπωνύμιον Ἀλέτρια (ἢ) ἤκουσα νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων διὰ τὴν ἀγροτικὴν περιοχὴν ἐκτὸς τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν. Παραδόξως δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν συγχρόνων τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς ὑπὸ τοῦ Δ. ΔΕΜΕΡΤΖΗ, Συλλογὴ τοπωνυμίων τῆς νήσου Εὐβοίας, ΑΓΜ 11, 1964, 199. Πιθανωτέρα μοῦ φαίνεται ἡ παρα-

γωγὴ τῆς λέξεως ἐκ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου Ἑρέτρια δι' ἀνομοιώσεως καὶ παρετυμολογίας (Ἑρέτρια - Ἑλέτρια - Ἀλέτρια) παρὰ ἐκ τοῦ μαρτυρουμένου μόνον ὑπὸ τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ παλαιοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Ἀρότρια (ΣΤΡΑΒΩΝ C 447: *Μελαγίς δ' ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ Ἑρέτρια καὶ Ἀρότρια*), ὡς εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένον, λόγῳ τοῦ ἀπολύτου ταυτισμοῦ τῶν δύο τοπωνυμίων Ἀρότρια καὶ Ἀλέτρια (πρβ. ἄροτρον - ἀλέτρι).

νότητα τοῦ Χαλκιδέως λογοτέχνου Γεωργίου Φουσάρα, ὅσον διὰ νὰ τονίσω τὴν παρουσίαν τοῦ βάλτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε σοβαρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸν ἐποικισμὸν καὶ τὴν ἀνα-

Εἰκ. 6. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, δεικνύον τὴν θέσιν ΠΕ, ΜΕ, ΝΕ καὶ Γεωμετρικῶν ἐθρημάτων ἐν Ἑρετρίᾳ. (Σχ. Κ. Ἡλιάκη)

βίωσιν τῆς Ἑρετρίας ὑπὸ τῶν Ψαριανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν ἐνταῦθα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς νήσου τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ θέραι (ἀρρώστια, ἐπιδημία), ὅπως

ἀποκαλεί την έλνοοσίαν ό Girard, τούς άπεδεκάτιζον. «Έπήλθε και ή τοπική ασθένεια και άπεδεκάτιζεν αυτούς, ... αί δύστηνοι οίκογένειαι¹ μένουσιν άχρι τουδε καταβασανίζόμεναι, έξαιρουμένων όλίγων, αίτινες μη ύποφέρουσαι τά δεινά επέστρεψαν αύθις εις Παλαιά Ψαρά», αναφέρει ό Δήμαρχος Ψαριανών Θ. Λαϊνος εις την ύπ' αριθ. 33/24 - 1 - 1874 αναφοράν του προς την Νομαρχίαν Εύβοίας. Ό βάλτος λοιπόν και ό έλώδης πυρετός ήτο ή βασική αίτία της μη πραγματοποιήσεως του μεγαλεπήβολου σχεδίου του νέου βασιλέως της Ελλάδος Όθωνος και των αρχιτεκτόνων - πολεοδόμων του Schaubert και Beck, οί όποιοι έξεπόνησαν τώ έτος 1834 τώ ίσχύον μέχρι σήμερα ρυμοτομικόν σχέδιον της πόλεως. Τά Νέα Ψαρά παρέμεινον εις άσήμαντος άγροτικός οικισμός, ό όποιος τά τελευταία έτη έξειλίχθη εις θέρετρον. Θά ειχεν ίσως τελείως εκλείψει, άν έν τώ μεταξύ τά έντομοκτόνα δέν ειχον καταπολεμήσει αποτελεσματικώς τούς φορείς της νόσου. Σήμερα μέγα τμήμα της ΝΑ. πλευράς της πόλεως, εύρισκόμενον εις λίαν χαμηλήν στάθμην, είναι βαλτώδες (πίν. 16). Ακόμη και κατά τούς θερινούς μήνας ή διάβασίς του είναι σχεδόν αδύνατος. Εις τώ σχέδιον των Βαυαρών του 1834 τώ έλος καταλαμβάνει μεγάλην έκτασιν, κυρίως έκτός, αλλά και έντός των ανατολικών τειχών της αρχαίας πόλεως (βλ. είκ. 3 και πίν. 16). Προς Βορράν εκτείνεται μέχρι των ύπωρειών της άκροπόλεως. Αί από Ανατολών προς Δυσμάς διαστάσεις του είναι έν περίπου χιλιόμετρον. Ανάλογος, έλαφρώς μικρότερα, είναι και ή από Βορρά προς Νότον διάστασις. Τώ έλος τούτο, μέχρις ότου λάβη την σημερινήν του μορφήν, διήλθεν εκ των έξης, πιστεύω, σταδίων: άβαθής κόλπος θαλάσσης - λίμνη - έλος - βαλτώδης έκτασις.

Αί ανασκαφικά έρευναι του έτους 1968 έβεβαίωσαν την παρουσίαν Πρωτοελλαδικού συνοικισμού έντός του οίκοπέδου αριθμός 699 (G/9), ιδιοκτησίας Μ. Ρούσσου, ήτοι παρά την δυτικήν όχθην του έλους². Γνωστού όντος ότι οί Πρωτοελλαδικοί εγκαθίστανται συνήθως παρά την θάλασσαν, θά πρέπει, νομίζω, νά δεχθώμεν ως βέβαιον, ότι εις την θέσιν περίπου του έλους προϋπήρξε κόλπος θαλάσσης, του όποιου ή έσωτερική καμπύλη θά κατέληγεν εις τούς πρόποδας της άκροπόλεως, ήτοι πλησίον του Τομέως F/5. Ένταυθα εύρέθη κάτωθεν του γεωμετρικού στρώματος έν χειροποίητον άγγείον, τώ όποιον κατά την γνώμην του καθηγητού Schefold είναι πρωτοελλαδικόν. Τούτο μάς δίδει όχι μόνον την έκτασιν του ΠΕ οικισμού, αλλά και τά προς Βορράν όρια περίπου του κόλπου (είκ. 3).

Εϊμέθα, νομίζω, πλέον εις θέσιν νά απαντήσωμεν εις τώ έν αρχή του κεφαλαίου τεθέν έρώτημα: Ό κόλπος ούτος έχρησιμοποιείτο κατά την γνώμην μου ως λιμήν και υπό των εγκατασταθέντων επί της άκροπόλεως και των ΝΑ. κλιτύων του λόφου κατά τούς μυκηναϊκούς χρόνους. Ό μυκηναϊκός συνοικισμός και ό λιμήν ούτος ήτο έλαφρώς προς ΝΑ. προσανατολισμένος έν σχέσει προς την πόλιν των γεωμετρικών και των νεωτέρων χρόνων. Πότε έγένετο ή προς τά ΝΑ. μετατόπισις της πόλεως και διατί, είναι έρωτήματα εις τά όποια δυνάμεθα επίσης νά απαντήσωμεν: Η μετατόπισις συνετελέσθη περι τά τέλη του 9ου και τας αρχάς του 8ου π.Χ. αιώνος, ότε ό άβαθής λιμήν, λόγω των προσχώσεων

¹ Πρόκειται περί 90 οίκογενειών Ψαριανών, αί
όποιαι μετηνάστευσαν εις Έρέτριαν τόν Σεπτέμ-

βριον του 1869.

² Βλ. κεφάλαιον Θ', σ. 176 - 178.

καὶ τῆς συσσωρευομένης ἄμμου μετετράπη βαθμηδὸν εἰς λίμνην, ἡ ὁποία ἦτο πλέον ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν προσόρμισιν πλοίων. Ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ συσσώρευσις τῆς ἄμμου ὠθεῖ τὴν ἀκτὴν ἐκ τῶν σημείων D/12 καὶ G/14 (βλ. εἰκ. 4) διαρκῶς βαθύτερον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σημερινοῦ κόλπου, μὲ κίνδυνον νὰ τὸν καταστήσῃ καὶ πάλιν ἀκατάλληλον. Ἦδη περὶ τὸ 300 π. Χ. ἡ γραμμὴ τοῦ παραλιακοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας κατὰ τὸ ΝΑ. αὐτοῦ ἄκρον μετετοπίσθη βορειότερον, προφανῶς διότι κατέστη ἀναγκαῖον νὰ ἐγκαταλειφθῇ πλέον ὁ ὅρμος τῶν σημείων H/12-13 (εἰκ. 4, ἀριθ. 29) ἐπεὶ εἶχε προσχωθῇ. Ἐκ τῆς μεταφερομένης διὰ τῶν ρευμάτων τοῦ Εὐρίπου ἄμμου ἠνώθη μετὰ τῆς ἀκτῆς καὶ ἡ εὕρισκομένη εἰς τὰ Ἀνατολικά τοῦ κόλπου ἄλλοτε βραχέως νῆσος, ἡ ὁποία μετετράπη ἀρχικῶς εἰς «Πεζονήσι», ὥς ἀπεκάλουν ταύτην μέχρι πρό τιнос, σήμερον δὲ ἀποτελεῖ σχεδὸν χερσόνησον (εἰκ. 3).

Τὸ πόσον σοβαρὰ ἀπησχόλει τοὺς Ἐρετριεῖς ἡ ἀνεπιθύμητος παρουσία τῆς ἐλώδους λίμνης φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς IG XIII, 9, 191, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓν εἶδος συνθήκης - συμβολαίου μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τοῦ Χαιρεφάνους, ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε τὴν ἀποξήρανσίν της. Ἡ λίμνη περιγράφεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὡς ἐν «Πτέχαις»¹ εὕρισκομένη, καθίστα δὲ τόσον ἀνθυγιεινὸν τὸ κλίμα τῆς Ἐρετρίας, ὥστε ὁ φιλόσοφος Μενέδημος ἠναγκάζετο νὰ διέρχεται τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας τοῦ πίνων οἶνον, ἵνα συγκρατήσῃ μακρὰν τὰς βλαβερὰς ἐπιδράσεις τῆς νόσου.

Δ'. Η ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ 'ΠΑΛΑΙΑΣ,, ΚΑΙ ΤΗΣ 'ΝΥΝ,, ΕΡΕΤΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΤΡΑΒΩΝΑ²

Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ παραθέσω ἐνταῦθα ἀμφοτέρω τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα ἀμέσως σχετίζονται πρὸς τὴν ἐρετριακὴν τοπογραφίαν:

C 403. *Ἐξῆς δὲ τὴν περιήγησιν τῆς χώρας ποιητέον, ἀρξαμένους ἀπὸ τῆς πρὸς Εὐβοίαν παραλίας τῆς συνεχοῦς τῇ Ἀττικῇ. Ἀρχὴ δ' ὁ Ὠρωπὸς καὶ ὁ ἱερὸς λιμὴν, ὃν καλοῦσι Δελφίνιον, καθ' ὃν ἡ παλαιὰ Ἐρέτρια ἐν τῇ Εὐβοίᾳ, διάπλουν ἔχουσα ἐξήκοντα σταδίων. Μετὰ δὲ τὸ Δελφίνιον ὁ Ὠρωπὸς ἐν εἴκοσι σταδίοις· κατὰ δὲ τοῦτόν ἐστιν ἡ νῦν Ἐρέτρια· διάπλους δ' ἐπ' αὐτὴν στάδιοι τετταράκοντα.*

C 448. *Τὴν μὲν οὖν ἀρχαίαν πόλιν κατέσκαψαν Πέρσαι, σαγηνεύσαντες, ὥς φησιν Ἡρόδοτος, τοὺς ἀνθρώπους τῷ πληθύνει, περιχυθέντων τῶν βαρβάρων τῷ τείχει (καὶ δεικνύουσιν ἔτι τοὺς θεμελίους, καλοῦσι δὲ παλαιὰν Ἐρέτριαν) ἡ δὲ νῦν ἐπέκτισται.*

Τὸ πρῶτον χωρίον ἀνήκει εἰς τὸ τμήμα τῶν «Βοιωτικῶν», ἐνθα ὁ Στράβων ἐπι-

¹ Βλ. WALLACE, ἔ. ἀ. 194 καὶ σημ. 76.

² Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ (64 π. Χ. - 19 μ. Χ.), ἦτοι τὰ 17 βιβλία τῶν Γεωγραφικῶν περὶ τῆς Εὐρώπης (Βιβλ. 3-10), τῆς Ἀσίας (Βιβλ. 11-16) καὶ τῆς Ἀφρικῆς (Βιβλ. 17), εἰς περιορισμένον μόνον βαθμὸν στηρίζεται ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἰδίου. Ἀντλεῖ κατὰ κύριον λόγον τὰς πληροφορίες του ἐκ πηγῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκτός τοῦ Ἐρατοσθέ-

νους, τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Ποσειδωνίου ὑπογραμμίζεται ὁ Ἀρτεμίδωρος ὁ Ἐφέσιος (11 βιβλία Γεωγραφούμενα, περὶ τὸ 100 π. Χ.). Α. LESKY, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (Μετάφρασις Ἀ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964), 1199. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ 10ου βιβλίου τῶν Γεωγραφικῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν Εὐβοίαν.

χειρεῖ τοπογραφικὰς συσχετίσεις τῆς βοιωτικῆς ἀκτῆς πρὸς τὴν ἔναντι κειμένην παραλίαν τῆς Εὐβοίας. Εἶναι σαφὲς καὶ κατηγορηματικός: Ἐναντι τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου εἰς ἀπόστασιν 60 σταδίων διὰ θαλάσσης, ἐπὶ τῆς Εὐβοϊκῆς ἀκτῆς, εὐρίσκεται ἡ «παλαιὰ Ἐρετρία», ἔναντι δὲ τοῦ Ὠρωποῦ, ἀπέχοντος 20 στάδια ἐκ τοῦ Δελφινίου, κεῖται ἡ «νῦν Ἐρετρία», ἀπέχουσα ἐκ τοῦ Ὠρωποῦ 40 στάδια. Προέχει, νομίζω, νὰ ἐντοπισθῇ ἡ θέσις τοῦ ἀρχαίου Ὠρωποῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου, ἵνα γίνῃ κατανοητὸν τὸ χωρίον. Περὶ τῆς τοποθετήσεως τοῦ Ὠρωποῦ εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς παραλιακῆς κωμοπόλεως Σκάλα Ὠρωποῦ οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει¹. Ὅτι ἦτο παραθαλασσία πόλις-λιμὴν, ἔναντι τῆς Ἐρετρίας κειμένη, μᾶς πληροφοροῦν ἐμμέσως ὁ Πausanias (I 34. 1: *ἡ μὲν οὖν πόλις (τοῦ Ὠρωποῦ) ἐστὶν ἐπὶ θαλάσσης...*) καὶ ὁ Thucydides (VIII 60: *ἐπὶ γὰρ τῇ Ἐρετρῖα τὸ χωρίον ὃν (ὁ Ὠρωπὸς) ἀδύνατα ἦν Ἀθηναίων ἐχόντων μὴ οὐ μεγάλα βλάπτειν καὶ Ἐρετρίαν καὶ τὴν ἄλλην Εὐβοίαν*)², ἀλλὰ καὶ ὁ Diodorus (XIV 17), ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ προσωρινῆς μεταφορᾶς τοῦ Ὠρωποῦ ὑπὸ τῶν Θηβαίων εἰς ἀπόστασιν 7 σταδίων πρὸς τὰ ἔνδον τὸ ἔτος 402 π.Χ. (*μετόκισαν ἀπὸ τῆς θαλάττης αὐτοὺς (τοὺς Ὠρωπίους) ὡς ἑπτὰ σταδίων*)³.

Ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου καθωρίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Lolling⁴, ὁ ὁποῖος τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν σημερινὸν ὄρμον Καμαράκι καὶ ἀναφέρει ὅτι ἀπέχει «circa eine Stunde von der Skala» πρὸς τὰ ΝΑ. καὶ εὐρίσκεται μεταξὺ Ἀμφιαρείου καὶ Σκάλας Ὠρωποῦ. Ὁ Lolling βασίζεται κυρίως εἰς τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασιν (ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν μόνην, νομίζω, μαρτυρίαν περὶ Δελφινίου) πρὸς ἐντοπισμὸν τοῦ «ἱεροῦ λιμένος». Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι ἐλάχιστα, ὡς καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται: «εἰς μικρὸν βάθος ἐντὸς τῆς θαλάσσης παρετήρησα τὴν παρουσίαν ἐνὸς εὐμεγέθους «antikes Bassin», τὸ ὁποῖον λόγῳ τῆς ὁμοιότητός του πρὸς σύγχρονον μάνδραν, ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Μαντράκι». Οὐδεὶς, ὅσον γνωρίζω, ἠμφεσβήτησε τὴν ἄποψιν τοῦ Lolling, οὐδὲ ἠσχολήθη ἐκ νέου μὲ τὴν ἀναζήτησιν καὶ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ Δελφινίου. Τελευταίως καὶ ὁ Βασ. Πετράκος⁵ ταυτίζει τὸν ὄρμον Καμαράκι μὲ τὸ Δελφίνιον καὶ σημειοῖ παραπέμπων εἰς τὸν Lolling ὅτι: «Ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι ἥρεμος διακρίνονται εἰς τὸν βυθὸν λείψανα ἀρχαίων λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων». Περὶ τοῦ ἱερ[οῦ λιμένος] γίνεται ἐπίσης λόγος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG I² 332 (*χο[ρίο] ἐν Ὠρωποῖ ἐν ἱερ[οῖ] λιμένι*) τοῦ 414-413 π.Χ.⁶ Τὸ Δελφίνιον, ὡς λιμὴν, ὑπονοεῖται ἴσως καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν IG VII 413, ἐνθα ὁ Σύλλας (86 καὶ 73 π.Χ.), κατόπιν ἀποφά-

¹ Βλ. τελευταίως Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, 1968, 12-13. Εἰς τὰ πενιχρὰ λείψανα τοῦ Ὠρωποῦ προσθέτω καὶ τὰ ἑξῆς: Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν θεμελίων πρὸς ἀνέγερσιν νέας οἰκοδομῆς ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου, ἰδιοκτησίας Γ. Γκίκα, κειμένου ἀκριβῶς ἔναντι τοῦ σημείου προσεγγίσεως τῶν πορθμείων Ἐρετρίας - Ὠρωποῦ, ἀπεκαλύφθη τοῖχος, ἐκτισμένος δι' ὀγκωδῶν ὀρθογωνίων παρίων πλίνθων, βαίνων παραλλήλως πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς ἀκτῆς. Ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς φαίνεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ τμήματος τοῦ παραλιακοῦ

τείχους τῆς πόλεως, δυναμένου νὰ χρονολογηθῇ ἐκ τῶν περισυλλεγέντων ὀστράκων εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον.

² Πρβ. καὶ III 91. 3. VII 28. 1. Βλ. καὶ G. F. HILL, Sources for Greek History, 1962, 303.

³ Πρβ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, ἔ. ἀ. 21, σημ. 5, καὶ 23, σημ. 4.

⁴ Das Delphinion bei Oropos und der Demos Psaphis, AM 10, 1885, 351-2.

⁵ Ἐ. ἀ. 11.

⁶ ΠΕΤΡΑΚΟΥ, ἔ. ἀ. 22, σημ. 7.

σεως τῆς Ρωμαϊκῆς συγκλήτου, παραχωρεῖ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου τῆς πόλεως καὶ τῆς χώρας λιμένων τε τῶν Ὠρωπίων¹ τὰς προσόδους ἀπάσας. Τέλος ἡ παράστασις Δελφίνος περὶ τρίαينαν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψεως τῶν νομισμάτων τοῦ Ὠρωποῦ ὑπονοεῖ ἴσως, ὡς σημειοῖ ὁ Πετράκος², τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς Δελφινίου καὶ τὸν λιμένα Δελφίνιον, ἔνθα θὰ ὑπῆρχεν ὁπωσδήποτε ἱερὸν. Τὸ ἱερὸν τοῦτο θὰ ἦτο ἀνάλογον πρὸς τὸ Δήλιον³, τὸ ὁποῖον τοποθετεῖται 4 περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικώτερον τοῦ χωρίου Χαλκούτσι, παρὰ τὸ χωρίον Δήλεσι, ἀλλὰ κυρίως πρὸς τὸ δμώνυμον Δελφίνιον τῆς Χαλκίδος⁴.

Βεβαία λοιπὸν καὶ ὑπ' οὐδενὸς ἀμφισβητουμένη ἡ θέσις τοῦ Δελφινίου καὶ τοῦ Ὠρωποῦ, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ των ἀπόστασις τῶν 20 σταδίων. Κοινῶς παραδεδεγμένη καὶ ἀκριβῆς εἶναι ἐπίσης ἡ ἀπόστασις τῶν 40 σταδίων μεταξὺ τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τῆς «*νῦν Ἑρετρίας*». Ποῦ εὐρίσκετο ὁμως ἡ «*παλαιὰ Ἑρέτρια*», ἡ ἀπέχουσα ἐκ τοῦ Δελφινίου 60 στάδια; Οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ χωρίον τοῦ Στράβωνος καταλήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπόστασις τῶν 20 σταδίων ἡ ὁποία χωρίζει τὸ Δελφίνιον ἐκ τοῦ Ὠρωποῦ πρέπει ἀναγκαστικῶς νὰ χωρίζῃ καὶ τὰς δύο Ἑρετρίας. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ, νομίζω, βασικὸν σφάλμα εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου. Δύναται κατὰ τὴν γνώμην μου κάλλιστα νὰ εἴπῃ τις ὅτι ἔναντι δύο σημείων τῆς ἀττικῆς ἀκτῆς εὐρίσκονται δύο ἕτερα σημεία τῆς Εὐβοίας, ἔστω καὶ ἂν τὰ τελευταῖα χωρίζονται ὑπὸ λίαν μικροτέρας ἀποστάσεως. Ἄν προσέξωμεν τὸ σχῆμα τῶν δύο ἀκτῶν Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἑρετρίας καὶ δὴ ἡ ΒΑ. αὐτῆς πλευρά, ἔνθα, πιστεύω, κρύπτεται ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις, εὐρίσκεται εἰς αἰσθητῶς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ Δελφινίου ἀπὸ ὅσῃν ἡ κάτω πόλις τῆς Ἑρετρίας ἀπὸ τοῦ Ὠρωποῦ (εἰκ. 7). Οὕτω ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀπόστασις τῶν 60 σταδίων μεταξὺ «*παλαιᾶς Ἑρετρίας*» καὶ Δελφινίου ἀποδεικνύεται ὀρθή, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι «*παλαιὰ ν*» ἀποκαλεῖ ὁ γεωγράφος τὴν μυκηναϊκὴν καὶ ὄχι τὴν προπερσικὴν πόλιν, τῆς ὁποίας, ὡς ἀπέδειξαν αἱ ἀνασκαφαί, «*ἐπέκτισται*» πράγματι ἡ «*νῦν Ἑρέτρια*». Κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ δεύτερον χωρίον (C 448) οὐδόλως ἔρχεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸ πρῶτον (C 403), ὡς

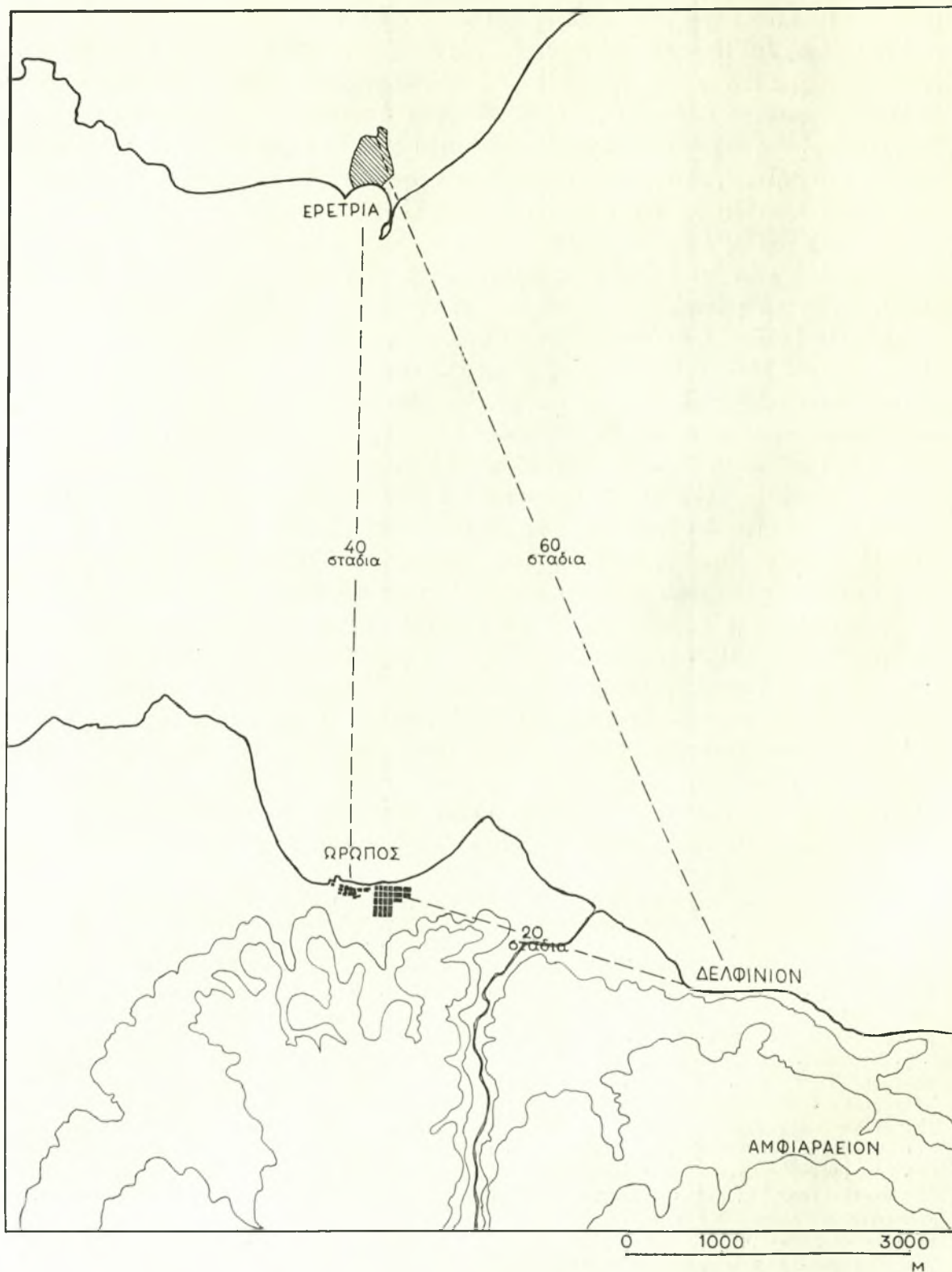
¹ Ἦτοι τοῦ λιμένος τῆς πόλεως τοῦ Ὠρωποῦ (σημ. Σκάλα) καὶ τοῦ ἱεροῦ λιμένος Δελφινίου.

² Ἐ. ἀ. 53.

³ ΣΤΡΑΒΩΝ C 403: *εἶτα Δήλιον τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκ Δήλου ἀφιδρυμένον, Ταναγραίων πολύχρινον.*

⁴ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Βίος Τίτου Φλαμινίνου, 10: *Ὁ δῆμος Τίτῳ Ἀπόλλωνι τὸ Δελφίνιον.* Πρβ. καὶ I. X. ΠΟΥΛΛΟΥ, Αἱ περὶ Εὐβοίας ἱστορικαὶ μαρτυρίαι τοῦ Πλουτάρχου, ΑΕΜ 12, 1965, 288-9. Ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου περὶ ὑπάρξεως Δελφινίου ἐν Χαλκίδι βεβαιοῦται καὶ διὰ τῆς εὐρέσεως, ἀνατολικῶς τῆς συνοικίας Ἁγίου Ἰωάννης Χαλκίδος, ἐνὸς μαρμαρίνου τρίποδος, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ἐξῆς ἀναθηματικὴν ἐπιγραφήν: ...ΙΑΚΛΕΩΝ ΣΑΤΥΡΟΥ ΙΕΡΗΤΕΥΣΑΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙ. Ἐκ τῶν γραμμάτων δύναται ἴσως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 1ον μ. Χ. αἰῶνα. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ὅτι τὸ ἔτος 1901 κατὰ μικρὰν σκαφήν, γενομένην ὑπὸ τοῦ τότε Σχο-

λάρχου Δερβένη εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς συνοικίας Ἁγίου Ἰωάννου Χαλκίδος πλησίον τῆς ἀσβεστοκαμίνου τῶν δυτικῶν ὑπωρειῶν τοῦ λόφου Καλημάνη, εὐρέθη ἀκέφαλον ἄγαλμα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, τὸ ὁποῖον παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα, στηριζόμενον διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐπὶ κορμῷ δένδρου, δι' ἧς ἐκράτει πιθανῶς λύραν (πίν. 22α). Τοὺς πόδας καὶ τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου περιβάλλει πλουσίως πτυχωμένον ἱμάτιον. Ἐκ τῆς μακρᾶς κόμης σώζονται δύο μόνον πλόκαμοι κατερχόμενοι ἐπὶ τοῦ στήθους ἑκατέρωθεν τοῦ στέρνου. Φέρει ἀριθμὸν εὐρετηρίου 12 τοῦ Μουσείου Χαλκίδος. Πρόκειται περὶ ἀντιγράφου Πραξιτελείου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔργου, τὸ ὁποῖον δύναται ἴσως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας. Εἶναι πιθανῶς σύγχρονον τοῦ μαρμαρίνου ἀναθηματικοῦ τρίποδος καὶ παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα Δελφίνιον.

Είκ. 7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, δεικνύον τὴν ἀπόστασιν μεταξύ Δελφινίου, Ὁρωποῦ καὶ Ἐρετρίας (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

γενικῶς πιστεύεται. Τὴν πόλιν τῶν γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν χρόνων, τὴν ὁποίαν «κατέσκαψαν»¹ οἱ Πέρσαι, ὀνομάζει ὁ Στράβων «ἀρχαίαν» κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «παλαιάν» τοῦ προηγουμένου χωρίου. Εἶναι οἱ Ἑρετρίεις οἱ ὅποιοι ἀπεκάλουν «παλαιάν» τὴν «ἀρχαίαν», προπερσικὴν Ἑρέτρίαν καὶ ἐδείκνυνον τοὺς θεμελίους λίθους· τοῦτο, πιστεύω, θέλει νὰ τονίσῃ ὁ γεωγράφος διὰ τῆς ἐκφράσεως καλοῦσι δὲ παλαιάν Ἑρέτρίαν. Δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος καλεῖ τὴν «ἀρχαίαν» Ἑρέτρίαν «παλαιάν», ἀλλὰ οἱ Ἑρετρίεις. Ὁ ἴδιος — ἐπιμένω εἰς τοῦτο — ἐπιχειρεῖ διάκρισιν μεταξὺ «παλαιᾶς» (μυκηναϊκῆς) καὶ «ἀρχαίας»² (προπερσικῆς) Ἑρετρίας, κειμένης, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, ΝΔ. τῆς «παλαιᾶς». Ταύτης, τῆς «ἀρχαίας», πράγματι «ἐπέκτισται» ἢ «νῦν», ἢ μεταπερσικὴ δηλαδὴ Ἑρέτρια³.

Ε'. ΦΥΛΑΙ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ἡ γενομένη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 9^{ου} αἰῶνος μετατόπισις τῆς Ἑρετρίας πρὸς ΝΔ. καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ νέου λιμένος ἐσήμανε μίαν νέαν περίοδον ἀλματώδους ἀκμῆς διὰ τὴν πόλιν. Ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν ἴδρυσιν μιᾶς νέας ἐξ ἀρχῆς «πόλεως», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πολιτικῶς αὐτάρχους πλέον ἐνότητος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κατὰ ἔθνη διαίρεσιν τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐμφανίζεται αὕτη ἐν τῷ Νεῶν Καταλόγῳ⁴. Εἶναι λίαν πιθανὸν ἐν τῇ γνωστῇ ἐξ ἐπιγραφῆς Μακισ(σ)τίδι φυλῇ⁵ τῆς Ἑρετρίας νὰ ἔχωμεν ἐπιβίωσιν τῆς παλαιᾶς κατὰ ἔθνη διαιρέσεως. Τὴν φυλὴν ταύτην ἀπετέλεσαν ἴσως ἀρχικῶς οἱ ἐκ Μακίστου τῆς Τριφυλίας ἀφικθέντες ἄποικοι⁶.

Ὁ καθηγητὴς Κοντολέων⁷ δέχεται τὴν ὑπαρξίν τριῶν φυλῶν ἐν Ἑρετρίᾳ, ἐξ ἐκάστης τῶν ὁποίων ἐξελέγοντο τρεῖς πρόβουλοι. Μία τῶν φυλῶν αὐτῶν ἦτο ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα Μηκιστίς. Ἐτέρα φυλὴ, κατὰ τὸν Κοντολέοντα, μαρτυρουμένη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦλάχιστον τοῦ 5^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἦτο ἡ τῶν Ἀειναυτῶν. Ἀγνωστον παραμένει τὸ ὄνομα τῆς τρίτης τῶν φυλῶν.

Ἡ Μακιστίς φυλὴ θὰ περιελάμβανεν ὅπωςδήποτε τὰ ἀριστοκρατικὰ γέννη τῶν

1 Ἡ ἔκφρασις «κατέσκαψαν» εἶναι ὑπερβολικὴ, μὴ ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν πραγματικότητα. Οἱ Πέρσαι ἐνέπρησαν τὰ ἱερὰ τῆς πόλεως, ἐκδικούμενοι διὰ τὸν ἐμπρησμόν τοῦ τεμένους τῶν ἐν Σάρδεσι, καὶ ἠχμαλώτισαν μέρος τῶν κατοίκων. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἔπλευσαν πρὸς τὴν Ἀττικὴν (ΗΡΟΔΟΤΟΣ VI 100 - 102). Ὁ ΠΛΑΤΩΝ (Μενέξ. 240 καὶ Νόμοι III, 698 C) διηγεῖται ἄλλως τὰ συμβάντα, ποικίλλων ταῦτα διὰ τῆς φαντασίας του καὶ χρησιμοποιῶν τὸν τύπον «σαγηνεύσαντες», τὸν ὅποιον ἐσφαλμένως ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ ἀποδίδει εἰς τὸν Ἡρόδοτον. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ 480 π. Χ. ἦτο καὶ πάλιν εἰς θέσιν ἡ Ἑρέτρια νὰ διαθέσῃ 7 τριήρεις καὶ 400 ἄνδρας, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἡ περσικὴ καταστροφὴ δὲν ἦτο τόσο μεγάλης ἐκτάσεως, ὅ δὲ ἀριθμὸς τῶν αἰχμαλώτων σχετικῶς μικρός.

2 Πρβ. GIRARD, ἔ. ἀ. 65, ὁ ὁποῖος καταλήγει εἰς τὸ αὐτὸ περίπου συμπέρασμα, χωρὶς ἐντούτοις νὰ

ἐπιχειρῇ διάκρισιν μεταξὺ παλαιᾶς (=μυκηναϊκῆς) καὶ ἀρχαίας (=προπερσικῆς) Ἑρετρίας.

3 Τὰ ἐπίθετα παλαιὸς καὶ ἀρχαῖος, χρησιμοποιῶνται ἄνευ ἐμφανοῦς τινος σημασιολογικῆς διαφορᾶς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων. Δυνατὸν ἐν τούτοις νὰ λάβῃ ἕκαστον τῶν δύο ἐπιθέτων διάφορον ἔννοιαν, ἀναλόγως πρὸς τὴν πρόθεσιν τοῦ συγγραφέως, ὡς, πιστεύω, συμβαίνει εἰς τὰ ἀνωτέρω χωρία τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ.

4 Πρβ. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, ΑΕ 1963 (1965), 13 κέ.

5 Ἀνάλογος ἦτο ἡ Ἀβαντίς φυλὴ τῆς Χαλκίδος.

6 ΣΤΡΑΒΩΝ C 447: Ἑρέτρίαν δ' οἱ μὲν ἀπὸ Μακίστου τῆς Τριφυλίας ἀποικισθῆναι φασιν ὑπ' Ἑρετριέως. Πρβ. καὶ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, ἔ. ἀ. 30 - 31. Ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ (C 448) ἀποδίδει τὸν ἐρετριάκον ρωτακισμόν εἰς τοὺς ἐξ Ἡλίδος ἀποίκους, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ πρέπει νὰ ταυτίζονται πρὸς τοὺς Μακιστίους.

7 Ἐ. ἀ. 38 κέ.

παλαιῶν ἀποίκων καὶ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, οἱ ὅποιοι θὰ ἀπετέλουν τὴν τάξιν τῶν «ἱπποβοτῶν» εὐγενῶν, ἀνάλογον πρὸς τὴν γνωστὴν τῆς Χαλκίδος. Ἡ φυλὴ τῶν Ἀειναυτῶν, ὡς πειστικῶς ἀπέδειξεν ὁ Κοντολέων, περιελάμβανε τὸν ναυτικὸν (καὶ ἴσως καὶ τὸν ἐμπορικὸν - τεχνικὸν) πληθυσμὸν τῆς πόλεως, εἰς τὸν ὅποιον κατὰ κύριον λόγον ὀφείλεται ἡ ἀλματώδης ἐξέλιξις τῆς Ἑρετρίας ὡς μιᾶς τῶν πλέον σημαντικῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (8^{ος} - 6^{ος} π.Χ. αἰ.)¹. Ἡ τρίτη φυλὴ περιελάμβανε ἴσως τὸν ἀπομένοντα ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑρετρίας. Ὀνομαστὴ ἦτο ἡ πόλις διὰ τὰ σιτηρὰ της, καλουμένη καὶ Λευκάφιτος². Ὁ Στράβων μᾶς πληροφορεῖ (C 447) ὅτι . . . *Μελανηὶς . . . ἐκαλεῖτο πρότερον ἢ Ἑρέτρια καὶ Ἀρότρια*. Μήπως τὸ ὄνομα Ἀρότρια δύναται νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν παρουσίαν Φυλῆς Ἀροτρίας; Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τὸ ὄνομα Μελανηὶς ὑποκρύπτει ἴσως μίαν ἀνάλογον σχέσιν. Ἡ κοινῶς παραδεδεγμένη ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος Μελανηὶς εἶναι: «ἡ πόλις τῆς μελαίνης, παχείας γῆς»³, ἐρμηνεία, ἡ ὁποία θεωρεῖ δηλαδὴ ταυτόσημα τὰ δύο παλαιότερα κατὰ τὸν Στράβωνα ὀνόματα τῆς πόλεως. Ἡ πεδιάς ἐντούτοις τῆς Ἑρετρίας (πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως) εἶναι μὲν εὐφορος, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μέλαινα. Θὰ προσπαθῆσω κατωτέρω νὰ δώσω διάφορον ἐρμηνείαν εἰς τὸ ὄνομα Μελανηὶς. Τὰ νομίσματα τῆς Ἑρετρίας ὁδηγοῦν εἰς μίαν τολμηρὰν ὁμολογουμένως ὑπόθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐντούτοις δὲν διστάζω νὰ διατυπώσω: Μετὰ τὴν ἦτταν τῶν Χαλκιδέων καὶ Βοιωτῶν ὑπὸ τῆς νεοσυστάτου Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας ἡ ἀκμαία πλέον Ἑρέτρια κόπτει νομίσματα (510 - 499 π.Χ.), τὰ ὁποῖα ἐπὶ τῆς κυρίας ὀψεως φέρουν τὴν γνωστὴν βοῦν, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ὀψεως τευθίδα, σηπῖαν⁴. Εἶναι κοινῶς παραδεδεγμένον ὅτι ἡ βοῦς συμβολίζει τὴν εὐφορον νῆσον Εὐβοίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑρέτριαν ὡς γεωργικὴν πόλιν, ὡς Ἀρότριαν. Ἀνάλογον συμβολισμόν θὰ πρέπει νὰ εἶχε καὶ ἡ τευθὶς τῶν νομισμάτων, δηλοῦσα τὴν ἀπασχόλησιν τῶν Ἑρετρίων μὲ τὴν θάλασσαν. Ἑρέτρια εἶναι ἡ κωπηλάτις, ἡ πόλις μὲ τοὺς ἀδιαλείπτως ἐρέσσοντας κατοίκους, λέγει ὁ Κοντολέων. Ἡ τευθὶς δύναται κάλλιστα νὰ ἀποτελῇ τὸ λαλοῦν αὐτῆς σύμβολον, τὸ ὅποιον εἶναι τόσον ἰσχυρόν, ὥστε ἔχει τὴν δύναμιν νὰ διατηρηθῇ καὶ εἰς τὰ νομίσματα τῆς ἐρετριακῆς ἀποικίας Δικαίας ἐν τῇ Χαλκιδικῇ⁵. Ἀρκεῖ ὁ σημασιολογικὸς συσχετισμὸς τοῦ ὀνόματος Μελανηὶς πρὸς τὸ τευθίς, ἵνα θεωρήσῃ τις ὡς πιθανὸν ὅτι ὑπὸ τὸ Μελανηὶς κρύπτεται τὸ ὄνομα τῆς περὶ τὴν θάλασσαν ἀσχολουμένης φυλῆς τῶν Ἑρετρίων, τῆς φυλῆς τῶν Ἀειναυτῶν.

Ὅπως δὲποτε τὸ ἐξῆς, πιστεύω, θετικὸν ἀπομένει: Ἐκ τῶν τριῶν φυλῶν ἡ Μακηστὶς περιελάμβανε τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, τῶν ἱπποβοτῶν Ἑρετρίων, ἡ ὑποθετικὴ Ἀροτρία τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως καὶ ἡ Μελανηὶς (ἢ τῶν Ἀειναυτῶν) τὸν ναυτικὸν - ἐμπορικὸν πληθυσμόν.

1 Περβ. ΣΤΡΑΒΩΝΑ C 448: *Ἐπήρχον δὲ καὶ Ἀνδρείων καὶ Τηρίων καὶ Κερίων καὶ ἄλλων νήσων*.

2 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ εἰς Ὀμήρ. Ἰλ. Β 537. ΑΘΗΝΑΙΟΣ IV 160 b.

3 GEYER, ἔ. ἀ. 69, ὑποσ. 2.

4 LIDDELL-SCOTT ἐν λ. Περβ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ Βίος Θεμιστοκλέους, 11: *Τοῦ δ' Ἑρετρίως πειρωμένου τι*

λέγειν πρὸς αὐτόν, Ἡ γάρ, ἔφη (ὁ Θεμιστοκλῆς) καὶ ὑμῖν περὶ πολέμου τις ἔστι λόγος, οἱ καθάπερ αἱ τευθίδες μάχαιραν μὲν ἔχετε, καρδίαν δ' οὐκ ἔχετε. Ὁ SELTMAN, Greek Coins, 84, ὑποσ. 2, συσχετίζει τὸ χωρίον πρὸς τὴν τευθίδα τῶν νομισμάτων.

5 Περβ. SELTMAN, ἔ. ἀ. πίν. XI, 3.

Δὲν εἶναι, νομίζω, τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ τρεῖς αὗται φυλαὶ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τρία καίρια σημεῖα τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας, πέραξ τῶν ὁποίων ἀνεπτύχθησαν ἀρχικῶς τρεῖς συνοικισμοὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἐξελιχθέντες ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς τρεῖς πλέον σημαντικὰς συνοικίας τῆς πόλεως. Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι ἡ Δυτικὴ Πύλη, ὁ Ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὁ λιμὴν (ιδίᾳ τὸ ΝΔ. αὐτοῦ τμήμα) (εἰκ. 6). Ἡ συνοικία τοῦ λιμένος ἀνῆκε προφανῶς εἰς τὴν φυλὴν τῶν Ἀειναυτῶν, ἡ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, εὐρισκομένη εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, περιελάμβανε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὴν φυλὴν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ δὲ περὶ τὴν Δυτικὴν Πύλην τὴν Μακησιτίδα φυλὴν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐνισχύεται, νομίζω, καὶ ἐκ τῆς ἀποκαλυφθείσης προσφάτως παρὰ τὴν Δυτικὴν Πύλην συστάδος τάφων τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ὁ πλέον σημαντικὸς τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Schefold¹ ὡς βασιλικός.

Σ'. ΛΗΛΑΝΤΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐνταῦθα τὰ αἷτια οὔτε καὶ αἱ λοιπαὶ λεπτομέρειαι τοῦ πολυσυζητουμένου τούτου πολέμου², ἀλλὰ ἡ σχέσις τοῦ συνοικισμοῦ Ξερόπολις Λευκαντὶ³ πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ πολέμου.

Ἡ ἀκμαία πόλις τῆς Ἑρετρίας τῶν μέσων τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος, ἡ ὁποία ἐξευλόγηται εἰς μίαν τῶν ἰσχυροτέρων ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπέστειλεν, ἀρχικῶς ὁμοῦ μετὰ τῆς Χαλκίδος, τὰς πρώτας εἰς τὴν Δύσιν ἀποικίας, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀρχίσῃ νὰ ἐξηβλέψῃ πρὸς τὴν εὐφορον πεδιάδα τοῦ Λήλαντος, ἡ ὁποία θὰ ἀνῆκε μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῆς γείτονος Χαλκίδος.

Ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψις (destruction and abandonment) τῆς Ξεροπόλεως χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν ἄγγλων ἀνασκαφῶν ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰῶνος⁴. Διερωτῶμαι μήπως ἡ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὰς πρώτας ἐπιδρομὰς τῶν Ἑρετριέων πρὸς κατάκτησιν τοῦ Ληλάντιου πεδίου. Ἡ ἐξουδετέρωσις μιᾶς πόλεως, συμμάχου προφανῶς τῆς Χαλκίδος, εὐρισκομένης εἰς μίαν δεσπόζουσαν τοῦ πεδίου θέσιν, παρὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ πέραν, ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις, ἵνα ἀπελευθερωθῇ ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ Ληλάντιον πεδίον ὑπὸ τῶν Ἑρετριέων. Ἐὰν ἡ ὑπόθεσις αὕτη εὐσταθῇ, τότε ἡ καταστροφὴ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ξεροπόλεως⁵ ἀποτελεῖ ἓνα ἀσφαλῆ terminus post quem διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου. Ὁ Boardman⁶ δέχεται ὅτι ἡ ἐκδίωξις τῶν Ἑρετριέων ἐκ τῆς Κερκύρας τὸ 733 π. Χ. ὑπὸ τῶν Κορινθίων, συμμάχων τῶν Χαλκιδέων, δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς συνέπεια τῆς πρώτης φάσεως τοῦ πολέμου, τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ, λίαν προωίμως νομίζω, ὀλίγον μετὰ τὴν κοι-

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146, σημ. 4.

² Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ πολέμου δίδει ὁ καθηγητὴς ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, ΑΕ 1963, 1, σημ. 1.

³ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146 καὶ σημ. 2.

⁴ Βλ. ἀνωτέρω σ. 146, σημ. 3.

⁵ Πρβ. P. G. THEMELIS, Protogeometric Necro-

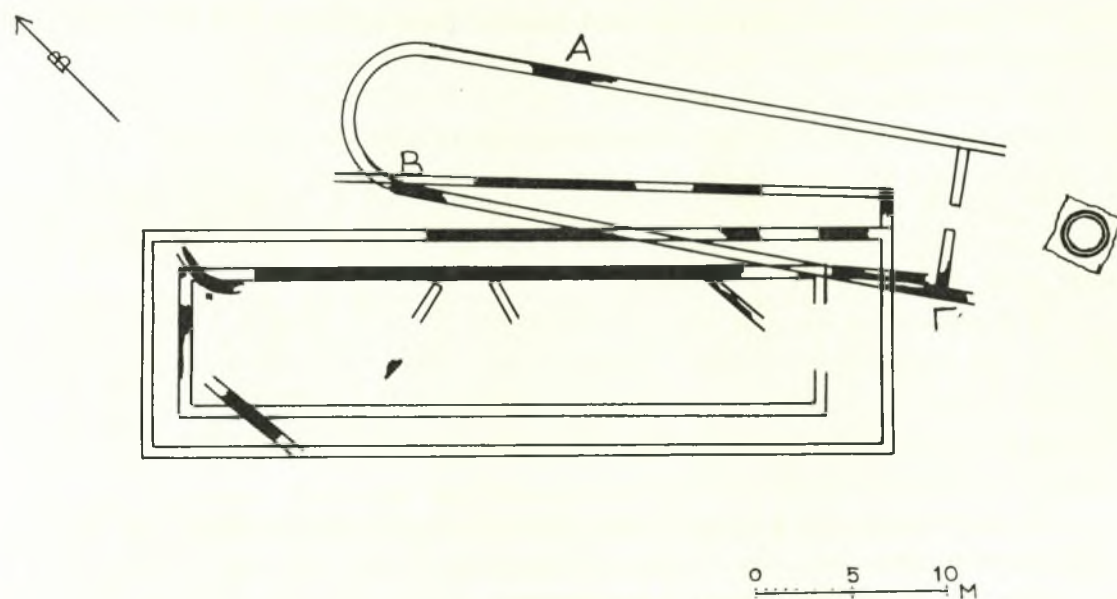
polis near Lefkandi, AAA II, 1969, 101, ἐνθα διατυπῶνται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς συνοικισμὸς τῆς Ξεροπόλεως ἦτο ἡ μυθικὴ Οἰχαλία. Πρβ. καὶ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ IV 2. 3: ἐν Σκίῳ μοίρα τῆς Ἑρετρικῆς ... εἶναι Οἰχαλίαν.

⁶ J. BOARDMAN, Early Euboean Pottery and History, BSA 52, 1957, 29.

νήν επιχείρησιν Χαλκίδος-Έρετρίας πρὸς δημιουργίαν τῆς ἀποικίας εἰς Κύμην τῆς Ἰταλίας (περὶ τὸ 750 π. Χ.). Ἡ χρονολογία τοῦ Bradeen¹ διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, ἥτοι 720 ἢ 704 π. Χ., φαίνεται πιθανώτερα, εὐρισκομένη ἐγγύτερον πρὸς τοὺς χρόνους καταστροφῆς τοῦ Λευκαντί. Μόνον ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Ξεροπόλεως θὰ δώσῃ, πιστεύω, ὀριστικὴν ἐπὶ τοῦ προβλήματος ἀπάντησιν.

Ζ'. ΝΑΟΣ ΔΑΦΝΗΦΟΡΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Ἡ παρουσία τῆς λίμνης σπουδαιότατον ρόλον ἔπαιξεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς ιδρύσεως ἤδη τῆς νέας² (ἀρχαίας κατὰ τὸν Στράβωνα) Έρετρίας. Ἡ θέ-

Εἰκ. 8. Σχηματικὴ κάτοψις τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος.

σις καὶ ὁ λοξὸς ἐν σχέσει πρὸς τὴν περιτειχισμένην πόλιν προσανατολισμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου δύναται πιθανῶς νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν παρουσίαν τῆς λίμνης, παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς ὁποίας ιδρύθη ναὸς ἀπὸ τοῦ 8^{ου} ἤδη π. Χ. αἰῶνος³ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ὡς λείψανα τοῦ πρώτου ναοῦ εἶναι δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθοῦν οἱ τοῖχοι Α, Β καὶ Γ (εἰκ. 8), τοὺς ὁποίους ὁ καθηγητὴς Schefold⁴ ἐρμηνεύει ὡς ὑπολείμματα μεγάρου (Γ) καὶ στοῶν (Α-Β). Εἰς τὸ σχέδιον εἰκ. 8 ἀποτολμῶ μίαν ὑποθετικὴν κάτοψιν⁵ τοῦ

¹ D. W. BRADEEN, *The Lelantine War and Pheidon of Argos*, *Transactions of the Americ. Philological Association*, 253 κέ.

² Νέαν ὀνομάζω τὴν Έρετρίαν τοῦ 8^{ου} π. Χ. αἰ. ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιάν τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

³ Ὁ ἀρχιτέκτων P. AUBERSON εἰς τὴν πρόσφατον δημοσίευσιν τοῦ ναοῦ (*Temple d'Apollon Daphnephoros, Eretria I*, 1968) δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ γεω-

μετρικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, διερωτᾶται ἐντούτοις (σ. 9, σημ. 5), μήπως θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξιν ἐνὸς «primitif» ναοῦ, προγενεστέρου τοῦ ἰωνικοῦ ἑκατομπεδίου τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ.

⁴ ΑΔ 20, 1965, 275.

⁵ Τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου τοῦ AUBERSON (ΑΔ ἔ. ἀ.) καὶ συμφώνως πρὸς παρατήρησιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ἐπισκεφθέντος τὴν Έρετρίαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1968.

γεωμετρικοῦ τούτου ναοῦ, ἔχοντος μεγαρόσχημον εἴσοδον καὶ ἀψιδωτὴν (;) τὴν ΒΔ. πλευράν. Εἰς αὐτὸν ἀνήκει προφανῶς καὶ ὁ κυκλικὸς βόθρος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ὁ εὐρισκόμενος ἔναντι ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου του. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία δυνατόν νὰ ὀφείλεται εἰς τὸν Ληλάντιον πόλεμον, ὁ κυκλικὸς βόθρος, θεωρηθεὶς προφανῶς ἱερός, περιεκλείσθη ἐντὸς ὀρθογωνίου κατασκευῆς, ἐχούσης λοξὸν ὡς πρὸς τὸν γεωμετρικὸν ναὸν προσανατολισμόν, λόγῳ τῆς προηγηθείσης καταστροφῆς καὶ καταχώσεως αὐτοῦ πρὸς δημιουργίαν ἰσοπεδωμένου ἀνδῆρου, καταλλήλου διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ δευτέρου ναοῦ. Τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τοῦ γεωμετρικοῦ «ἐκατομπέδου» μὲ τὰς αὐτὰς περίπου διαστάσεις (εἰκ. 8) ἐτηρήθη καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ δευτέρου, ἰωνικοῦ κατὰ τὸν ἀρχιτέκτονα Auberson, ἐκατομπέδου ναοῦ τῶν μέσων τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Τὸ ἰωνικὸν τοῦτο ἐκατόμπεδον εἶναι μόνον ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ΝΔ. τοῦ γεωμετρικοῦ μετατοπισμένον. Ὁ καθηγητὴς Schefold, ἐρμηνεύων τὰ λείψανα τοῦ γεωμετρικοῦ ἀψιδωτοῦ (;) ναοῦ ὡς ὑπολείμματα μεγάρου καὶ στοῶν (βλ. ἀνωτέρω), ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς ὑποθετικοῦ ναοῦ, κατεσκευασμένου, ὡς λέγει, ἐκ ξύλου πιθανῶς καὶ ὠμοπλίνθων, προδρομοῦ τοῦ ἰωνικοῦ ἀρχαϊκοῦ ἐκατομπέδου.

Ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος ναὸς (δωρικὸς περίπτερος) μὲ τὰ ἀριστουργηματικὰ ἐναέτια γλυπτά, ὁ καταστραφείς ὑπὸ τῶν Περσῶν τὸ 490 π. Χ., τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ χρονολογεῖται ὀλίγον πρὸ τοῦ 510 π. Χ., ἐθεμελιώθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ πρώιμου ἀρχαϊκοῦ ἐκατομπέδου, ἔχει δὲ τὸν αὐτὸν πρὸς τοῦτο προσανατολισμόν. Εἰς τὴν κατασκευὴν του συνετέθησαν ἐπιτυχῶς ἰωνικὰ καὶ δωρικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Ἡ δύναμις οὕτω τῆς παραδόσεως ὅχι μόνον ἐκράτησεν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τὸν ναὸν καὶ μὲ τὸν αὐτὸν πάντοτε προσανατολισμόν, ἀλλὰ τοῦ ἐκληροδότησε καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν του μορφήν, ἡ ὁποία δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποδίδεται ἀποκλειστικῶς εἰς μίαν πρώιμον ἰωνικὴν ἐπίδρασιν¹. Ἡ ἐπιχειρουμένη ἄλλωστε ὑπὸ τοῦ P. Auberson ἀποκατάστασις τοῦ ἐκατομπέδου τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ. ὡς περιπτέρου ναοῦ, ὡς καὶ αἰτιδόμεναι διαστάσεις τοῦ σηκοῦ του (ἰδίᾳ ἢ πρὸς τὰ ΒΔ. αὐτοῦ ἐπέκτασις) δὲν πείθουν ἀπολύτως, διότι ἐλάχιστα καὶ λίαν ἀμφίβολα εἶναι τὰ διατηρούμενα ἔχνη.

Εἰς τὴν παρουσίαν τῆς ἐλώδους λίμνης, ἐστίας τοῦ θανατηφόρου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐλώδους πυρετοῦ, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθῇ ἡ αἰτία τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ εἰς τὴν θέσιν ταύτην κατὰ τὸν 8^{ον} π. Χ. αἰ. Ἡ ἀνάγκη ἑνὸς θεοῦ βοηθοῦ (ἐπικουρείου), διώκτου τοῦ κακοῦ (ἀλεξικάκου, ἀποτροπαίου), θεραπευτοῦ (παιήωνος, ἱατροῦ) θὰ ὑπηγόρευεν εἰς τοὺς Ἑρετρίεις τὴν ἰδρυσίν του. Πιστεύω ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου ἐν Ἑρετρίᾳ ἦτο ἀκριβῶς μορφή θεοῦ ἀλεξικάκου, ἐπικουρείου, θεραπευτοῦ. Ἡ ἀποτροπαία προστατευτικὴ καὶ θεραπευτικὴ ἄλλωστε ιδιότης τοῦ Ἀπόλλωνος ἀνήκει εἰς ὑπόστασιν αὐτοῦ μᾶλλον παλαιότεραν τῆς μαντικῆς καὶ καθαρτηρίου². Ὁ παιὰν τέλος, τὸ πανάρχαιον μαγικὸν - ἀποτρόπαιον ἱερὸν ῥῆσμα, τὸ ᾗδόμενον κατὰ τὴν ἐορτὴν

¹ AUBERSON, ἔ. ἀ. 14 κέ.

² Πρβ. M. P. NILSSON, Gr. Feste, 1906, 97 κέ. καὶ ΣΧΟΛΙΑ εἰς Ὀμήρου δ 232 - 3: εἰ μὴ Ἀπόλλων Φοῖβος ὑπέκ θανάτῳ σάσσαι | ἢ καὶ Παῖων, ὅς ἀπάντων φάρμακα οἶδεν.

Τὸ ἐπίθετον τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς Δαφνηφόρου δὲν δύναται, νομίζω, νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τυχὸν νικηφόρον διὰ τοὺς Ἑρετρίεις ἐκβασιν τοῦ Ληλάντιου πολέμου, ὡς φαίνεται νὰ ὑπονοῇ ὁ AUBERSON, ἔ. ἀ. 15, ἀποκαλῶν τὸν θεὸν protecteur de la cité.

τῶν Δαφνηφορίων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος ἐν Θήβαις καὶ ἀλλαχοῦ, συνδέει, νομίζω, τὸ γνωστὸν ἐπίθετον τοῦ θεοῦ ὡς Δαφνηφόρου (Δαφναίου, Δαφνίτου) πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ ἐν Ἐρετρίᾳ ὑπόστασιν.

Η'. ΝΑΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΑΜΑΡΥΣΙΑΣ

Ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνάγλυφα, σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος, εὑρέθησαν κατὰ καιροὺς εἰς διαφόρους θέσεις, ἀρκούντως μεταξὺ τῶν ἀπομεμακρυσμένας, ὡς τὸ Αὐλωνάριον, τὸ Ἀλιβέριον, ὁ λόφος Παλαιοχώρια Κάτω Βάθειας, ἡ Ἁγία Παρασκευή, κειμένη μεταξὺ Ἐρετρίας καὶ Ἀμαρύνθου, καὶ ἡ Ἐρέτρια. Ἡ διασπορὰ αὕτη τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἀπουσία συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, ἐκτὸς δοκιμαστικῶν τομῶν τοῦ Κουρουνιώτου ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Παλαιοχώρια, εἶναι οἱ λόγοι τῆς μὴ εἰσέτι ἐντοπίσεως τῆς θέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος. Ὡς πλέον πιθανὴ θέσις ἔχει προταθῇ ὁ λόφος Παλαιοχώρια¹, πλησίον ἢ ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν αἱ περισσότεραι ἐπιγραφαὶ καὶ ἀνάγλυφα, μαρτυροῦντα λατρείαν Ἀρτέμιδος. «Μετὰ τὰς ἀγόνους δοκιμὰς πρὸς ἀνέυρεσιν τοῦ ἱεροῦ μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἐρετρίας . . . ὀφείλομεν νὰ συμφωνήσωμεν μετὰ τῶν δεχομένων ὡς ἐσφαλμένην τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος (C 448: *Ταύτης δ' ἔστι κώμη ἡ Ἀμάρυνθος ἀφ' ἑπτὰ σταδίων τοῦ τείχους* (ἐνν. τῆς Ἐρετρίας)) καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν ταύτην καὶ τὸν . . . ναὸν ἀνατολικώτερον ἔτι, ἔνθα ἄγουσιν ἡμᾶς τὰ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθέντα ἔχνη», ἔγραφεν ὁ Κουρουνιώτης τὸ 1900². Ὁ λόφος, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις³, κατὰ κήτη ἄνευ σχεδὸν διακοπῆς ἀπὸ τῆς Ὑστέρας Νεολιθικῆς περιόδου μέχρι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἀποτελεῖ δὲ τὴν κυριωτέραν προϊστορικὴν θέσιν (κυρίως μυκηναϊκὴν) τῆς ἐρετριακῆς πεδιάδος. Ὁ ταυτισμὸς τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἀρχαίαν κώμην Ἀμάρυνθον παρουσιάζει μεγάλας πιθανότητας, κυρίως λόγῳ τῆς προελληνικῆς καταγωγῆς τοῦ τοπωνυμίου (-νθος), τῶν προϊστορικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ γεωγράφου κατὰ τὸ ἐξῆς σημεῖον: ἡ Ἀμάρυνθος πρέπει νὰ εὑρίσκετο ἀκόμη ἐν ζωῇ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος καὶ τῶν πηγῶν του. Ἡ διδομένη ἐντούτοις ὑπ' αὐτοῦ ἀπόστασις τῶν 7 σταδίων (1 1/2 χιλ.) ἀνατολικῶς τοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας οὐδόλως συμφωνεῖ πρὸς τὴν πραγματικὴν ἀπόστασιν τῶν 8 χιλιομέτρων (40 περίπου σταδίων) τοῦ λόφου Παλαιοχώρια ἐκ τῆς Ἐρετρίας. Δέχομαι ὡς ἐσφαλμένην τὴν ἀπόστασιν τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ Στράβωνος τασσόμενος μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν⁴. Ἀλλὰ θὰ προσπαθῇσω κατωτέρω νὰ ἐρμηνεύσω τὸ σφάλμα τοῦ γεωγράφου.

Τὸ ἱερὸν τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος θὰ εὑρίσκετο βεβαίως εἰς τὴν Ἀμάρυνθον· εἴμεθα ἐντούτοις ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν τὸν κοινῶς παραδεδεγμένον ταυτισμὸν Ἀμαρυνθίας καὶ Ἀμαρυσίας καὶ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυνθίας ἢ Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος ἀδιακρίτως; Νομίζω ὅχι.

Αἱ περικλείουσαι τὴν πεδιάδα τῆς Ἐρετρίας ὄροσειραι Ὀλυμπος καὶ Κοτύλαιον

¹ ΑΕ 1894, 156 κέ.

² ΑΕ 1900, 8 κέ.

³ Βλ. BSA 61, 1965, 64, ἀρ. 62.

⁴ Πρβ. WALLACE, ἔ. ἀ. 183.

ἦσαν ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Ἀρτέμιδα¹. Εἶναι φυσικόν, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν τὴν ὑπαρξίν πλείονων τοῦ ἐνὸς Ἀρτεμισίων, ἔνθα ἐλατρεύετο ἡ Ἀρτεμις ὑπὸ διαφόρους ὑποστάσεις. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν γνωστῶν ἐξ ἐπιγραφῶν καὶ ἀρχαίων μαρτυριῶν ἐπιθέτων τῆς θεᾶς, *Ὀλυμπία* καὶ *Κολαινίς*².

Δὲν θὰ εὐρισκόμεθα οὕτω μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἐὰν ἐπεχειροῦμεν διάκρισιν μεταξὺ τῆς Ἀμαρυνθίας καὶ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος. Ἡ ὁμοιότης τῶν λέξεων δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παροδηγήσῃ εἰς ταυτισμὸν των. Τὸ σφάλμα, πιστεύω, ἐκκινεῖ ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πανσανίου, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ Ἀττικά του (I 31.5) λέγει: ... ἔστιν Ἀμάρυνθος ἐν Εὐβοίᾳ καὶ γὰρ οἱ ταύτη τιμῶσιν Ἀμαρυσίαν. Ἐορτὴν δὲ καὶ Ἀθηναῖοι τῆς Ἀμαρυσίας ἄγουσιν οὐδὲ τι Εὐβοέων ἀφανέστερον. Ὁ Στράβων (C 448) ὁμιλεῖ περὶ κόμης Ἀμαρύνθου, Ἀμαρυνθίου ἢ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, οὐδὲν δὲ περὶ Ἀμαρυσίου λέγει. Τὸ Ἀμαρύνθιον λοιπὸν μόνον καὶ ὄχι καὶ τὸ Ἀμαρύσιον εὐρίσκετο εἰς τὴν κόμην Ἀμάρυνθον, ἢ ὁποία θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ τοῦ λόφου Παλαιοχώρια Κάτω Βάθειας, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω ἀνελύσαμεν.

Ποῦ εἶναι δυνατόν νὰ εὐρίσκετο τὸ Ἀμαρύσιον; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ προσπαθῶ κατωτέρω νὰ ἀπαντήσω.

Εἰς ἀπόστασιν 1 1/2 περίπου χιλιομέτρων (7 σταδίων) ἀνατολικῶς τῆς Ἐρετρίας δεξιὰ τῆς ὁδοῦ Ἐρετρίας - Κάτω Βάθειας, περὶ τὰ 150 μέτρα ἀπὸ τῆς θαλάσσης, εὐρίσκετο τὸ βυζαντινὸν ἐκκλησιδίδιον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (πίν. 16Α) ἐκτισμένον δι' ἀρχαίου ὕλικου, τὸ ὁποῖον εἶναι σήμερον συσσωρευμένον πέριξ νεωτέρου εἰκονοστασίου (πίν. 17α-β). Παρὰ τὸν σωρὸν τῶν λίθων διακρίνεται σαφῶς ἡ θεμελίωσις (πίν. 18α-β), ἀρχαίου ὀρθογωνίου ναοσκήμου οἰκοδομήματος (10 × 25 μ. περίπου) μὲ σαφῶς διαγραφόμενον πρόδομον καὶ ἴσως ὀπισθόδομον. Ἐντὸς αὐτοῦ σώζεται μεταγενέστερος (χριστιανικός;) κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1.50 × 2.50 μ. περίπου, ἐκτισμένος διὰ πωροπλίνθων καὶ ἐπικεχρισμένος ἐσωτερικῶς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Μαρμάρινον ἐπιμηκες ἔδρανον εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ σωροῦ τῶν λίθων (πίν. 17β). Εἰς ἀκτῖνα μεγαλυτέραν τῶν 50 μ. πέριξ τοῦ ναοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὴν νοτίαν, πρὸς θάλασσαν, πλευρὰν διακρίνονται σαφῶς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας θεμέλια ἀρχαίων κτηρίων, ἀνήκοντα προφανῶς εἰς οἰκοδομήματα, ἀνάλογα πρὸς τὰς στοάς, γυμνάσια, παλαίστρας, θεηκολεῶνας κλπ., ἐτέρων ἱερῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος. Μεταξὺ τῶν περισυλλεγέντων ὁστράκων ἀνεγνώρισά τινα κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἐνταῦθα φαίνεται ὅτι εὐρέθη ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτου³ εἷς μαρμάρινος ὀμφαλὸς (ὕψ. 0.97, μῆκ. 0.84, πλ. 0.44 μ.) (πίν. 19α-β) καὶ μολύβδινον σταθμῖον, φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως τὴν ἐπιγραφὴν ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΕΥΘΥΚ[ΛΗΣ], ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἀνάγλυφον τετράφυλλον ρόδακα. Παρόμοιον σταθμῖον εὐρέθη πλησίον τοῦ παρεκκλησίου καὶ μοῦ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Γ. Λάμπρου (βλ. ἀνωτ. σ. 147). Ἀνάγλυφος τετράφυλλος ρόδαξ, τελείως ὅμοιος πρὸς τὸν ρόδακα τοῦ σταθμίου τοῦ Κουρουνιώτου, καλύπτει τὴν μίαν τῶν ἐπι-

¹ Βλ. ΣΤ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ ἐν λ. *Κοτύλαιον*: Ὅρος Εὐβοίας ἀνακείμενον Ἀρτέμιδι. Πρβ. καὶ IG XII, 9, 260

² ΑΕ 1892, 141, ἀρ. 9 (— Ἀρτεμις Ὀλυμπία). GEYER, ἔ. ἀ. 23 καὶ 72.

³ ΑΕ 1900, 20, εἰκ. 1, 2 καὶ 3.

φανείων. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας δυσανάγνωστον σύμπλεγμα ἀναγλύφων γραμμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται σαφῶς τὰ Ι, Α, Ε καὶ Μ (πίν. 14δ-ε). Ἡ πιθανώτερα ἀνάγνωσις θὰ ᾖ το ἈΡΤΕΜΙΔΟΣ ἢ ΑΡΤΕΜΙΔΙ. Τὸ σύμπλεγμα τῶν γραμμάτων εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνόματος *Εὐθυκ[λῆς]* ἐπὶ τοῦ σταθμίου τοῦ Κουρουνιώτου. Μεταξὺ τῶν συσσωρευμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (πίν. 18α) καὶ λιθοπλίνθων εὗρον ἄνω τμήμα στήλης ἐκ φαιοῦ μαρμάρου, μετ' ἀετωματικῆς ἐπιστέψεως (πίν. 22β). Κάτωθεν τοῦ ὀριζοντίου κανόνος τοῦ ἀετώματος σῶζονται τὰ γράμματα:] Ε Ω !

Ἐκ τῆς μεγάλης ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν γραμμάτων, 0.080 μ., εἰκάζεται ὅτι ἐν μόνον γράμμα ἐλλείπει, τὸ πρῶτον, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ὁδηγεῖ εἰς τὴν λίαν πιθανὴν συμπλήρωσιν θ]εῶ. Πρόκειται κατὰ συνέπειαν περὶ ἀναθήματος εἰς τὸν θεὸν ἢ τὸ πιθανώτερον, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονεύμενα εὐρήματα, εἰς τὴν θεὸν (Ἀρτέμιδα;).

Ἄπασαι αἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ θέσις του μάλιστα παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην τῆς ἐλώδους λίμνης εὐνοοῦν μίαν τοιαύτην ἀναγνώρισιν. Θεωρῶ περιττὸν νὰ ἀπαριθμῶ Ἀρτεμίσια εὐρισκόμενα εἰς τελματώδεις, ἐλώδεις περιοχάς, παρὰ τὰς ἐκβολὰς ἢ τὰς ὄχθας ποταμῶν καὶ γενικῶς εἰς πλουσίας εἰς ὕδατα χαμηλάς, πεδινὰς περιοχάς (πρβ. τὰ ἐπίθετα τῆς Ἀρτέμιδος Λιμναῖτις, Ἑλεία). Ἀναφέρω μόνον χαρακτηριστικῶς τὰ δύο μεγάλα καὶ γνωστὰ ἱερὰ τῆς Ὀρθίας καὶ τῆς Βραυρωνίας¹, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς παρομοίας παραποταμίους ἢ παραθαλασσίους τελματώδεις τοποθεσίας.²

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἀπὸ τοῦ 8^{ου} ἤδη π. Χ. αἰῶνος οἱ Ἑρετριεῖς ἵδρυσαν ναὸν πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος παρὰ τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς τεναγώδους λίμνης. Νῦν βλέπομεν ὅτι παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ὄχθην τῆς ἰδίας λίμνης εὐρίσκετο ναὸς, ἀφιερωμένος εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ὡς ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας φαίνεται λίαν πιθανὴ διὰ τοὺς κάτωθι λόγους:

1) Ἡ ἀπόστασις τοῦ ναοῦ 1½ χιλ. ἀπὸ τοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν 7 σταδίων, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Στράβων διὰ τὴν κόμην Ἀμάρυνθον. Τὸ σφάλμα του ἐρμηνεύεται, νομίζω, ἂν δεχθῶμεν ὅτι καὶ οὗτος ἔπεσε θῦμα τῆς συγχύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, εὐρισκομένου εἰς Ἀμάρυνθον, 40 στάδια μακρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἑρετρίας, καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας, εὐρισκομένου εἰς ἀπόστασιν 7 σταδίων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γεωγράφου φαίνεται ὅτι δὲν ἐσώζετο πλέον ὁ ναὸς τῆς Ἀμαρυσίας (μνεῖαν τούτου εὗρεν, ὡς φαίνεται,

¹ Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς Ἀμαρυσίας καὶ τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος φαίνεται ὅτι ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ μαρμαρίνης κεφαλῆς κορασίδος τοῦ Μουσείου Ἑρετρίας (πίν. 14 ζ), ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς γνωστὰς κεφαλὰς ἄρκτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Βραυρωνός, χρονολογεῖται δὲ καὶ αὕτη εἰς τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Πήλινα εἰδώλια, εὐρεθέντα κατὰ τὰς προσφάτως διενεργηθείσας ἀνα-

σκαφὰς ἐντὸς οἰκοπέδων ἐν Ἑρετρίᾳ, παριστοῦν ὡσαύτως παῖδας καὶ κορασίδας νεαρᾶς ἡλικίας (10 ἐτῶν;). Τὰ ἀνωτέρω, ὡς καὶ ἕτερα γλυπτὰ, τὰ ὁποῖα, πιστεύω, δεικνύουν ἄμεσον σχέσιν τῆς Ἀμαρυσίας πρὸς τὴν Βραυρωνίαν, θὰ ἀποτελέσουν τὸ θέμα ἰδιαιτέρας μελέτης.

² Πρβ. ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ II 30. 7 καὶ ΜΑΞ. ΤΥΡΙΟΥ VIII 1: Ἱερὰ δ' Ἀρτέμιδος πηγὰι ναμάτων καὶ ἀνθηροὶ λειμῶνες.

ὁ Στράβων εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς πηγὰς του), ἀλλὰ μόνον ἡ κόμη Ἀμαρυνθος μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυνθίας.

2) Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ ναοῦ τοποθετεῖται ἡ περιφέρεια τῆς Ἑρετρικῆς Μεταξὺ ἢ Μεσόχωρον, ἡ ὑπ' ἀριθμὸν III ἐκ τῶν πέντε τὰς ὁποίας ἀναγνωρίζει ὁ Wallace¹. Ἡ κεντρικὴ αὕτη περιφέρεια, καταλαμβάνουσα τὴν πεδιάδα μετὰ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Κοτυλαίου, περιελάμβανεν ἐκτὸς τῆς πόλεως Ἑρετρίας τοὺς δήμους Πτέχαι καὶ Ἀφαρ (...). Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς συνθήκης τῆς πόλεως Ἑρετρίας μετὰ τοῦ ἐργολάβου Χαιρεφάνους πρὸς ἀποξήρανσιν τῆς ἐλώδους λίμνης (IG XII, 9, 191) μαρτυροῦμεν ὅτι ἡ λίμνη εὐρίσκετο ἐν Πτέχαις². Ὁ δῆμος οὗτος κατὰ συνέπειαν εὐρίσκετο παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Ἑρετρίας (εἰκ. 3). Ὁ δῆμος Ἀφαρ (...), κατὰ τὸν Wallace, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς ἢ ἐγγὺς τῆς Ἑρετρίας. Ἄν ἡ λέξις ἀφαρ (...) δύναται νὰ συσχετισθῇ ἐτυμολογικῶς πρὸς τὸ φάρος (= ἄροτρον) (φαράω ἢ φαρόω = ὀργώνω), τότε εἶναι δυνατόν νὰ σημαίνῃ τὴν ἀκαλλιέργητον (ἀφάρω-τος = ἀκαλλιέργητος)³ ἑκτασιν. Ὡς τοιαύτην θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ τεύχους τῆς Ἑρετρίας βαλτώδη, χέρσον, ἀκαλλιέργητον ἑκτασιν (εἰκ. 3). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ δῆμος Ἀφαρ (...) εὐρίσκετο μετὰ τοῦ δήμου Πτέχαι καὶ τῆς πόλεως. Ἐξ ἐτέρας ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἱερὸν Νόμον, ρυθμίζοντα τὰ τῶν ἀγώνων τῆς ἑρετριακῆς ἐορτῆς τῶν Ἀρτεμίων⁴, γνωρίζομεν ὅτι οἱ πρὸς τιμὴν τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος τελούμενοι ἀγῶνες οὗτοι ἐλάμβανον χώραν εἰς τόπον κείμενον μετὰ τῶν περιφερειῶν Μεσόχωρον καὶ Φυλακῇ. Ἡ περιφέρεια Φυλακῇ τοποθετεῖται ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ Wallace ἀκριβῶς μετὰ τὴν Μεσόχωρον, ἥτοι ἀνατολικῶς τοῦ Κοτυλαίου, περιλαμβάνουσα μετὰ τῶν ἄλλων τὸν γνωστὸν δῆμον Ταμύναι.

Τὰ Ἀρτεμίρια κατὰ συνέπειαν ἐλάμβανον χώραν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σημερινῆς Μαγούλας, ἥτοι εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς ἑρετριακῆς πεδιάδος, μετὰ τῆς ἐν Πτέχαις λίμνης, ἔνθα τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, καὶ τῆς Ἀμαρύνθου (σημ. Κάτω Βάθειας). Πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον τοῦτο, πιστεύω, κατηυθύνετο ἡ μεγάλη πομπὴ τῶν 3000 πεζῶν, τῶν 600 ἱππέων καὶ τῶν 60 ἀρμάτων, ἡ ἐκκινουσα ἐκ τῆς Ἑρετρίας, καὶ ὅχι πρὸς τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἀμαρύνθου, 40 στάδια μακρὰν τῆς πόλεως. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονὸς ὅτι τμήμα τῆς ἀγροτικῆς ταύτης περιοχῆς ὀνομάζεται σήμερον Μεσακό⁵, τοπωνύμιον ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀρχαῖον Μεσόχωρον, ἂν μὴ ἐπιβίωσις τούτου.

3) Τὸ ἐπίθετον τῆς Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ Ἀμαρυνθία⁶, δὲν φαίνεται προελληνικόν. Οἱ χρόνοι ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀμαρυσίας πρέπει νὰ συμπίπτουν πρὸς τοὺς χρόνους ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος (8^{ος} π. Χ. αἰ.). Οὕτω δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ ἀπουσία προϊστορικῶν εὐρημάτων

1 Ἑ. ἀ.

2 Ὁ WIEGAND, Dystos, AM 24, 1899, 467, τοποθετεῖ ἐσφαλμένως τὴν λίμνην παρὰ τὸ Δύστον.

3 LIDDELL-SCOTT ἐν λ.

4 ΑΕ 1902, 89 κέ. (ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ).

5 Β. Δ. ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, ἔ. ἀ. 191.

6 Ὁ HEINZE, De rebus Eretr., 17 (GEYER, ἔ. ἀ. 72) ἐτυμολογεῖ τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀμαρύσσω = funkeln (= σπινθηρίζειν), schimmern (= λαμπυρίζειν), σχετίζων ταύτην πρὸς τὴν Ἀρτέμιδα Σελήνην, πρᾶγμα ἀπίθανον, ἐφ' ὅσον τὸ ὄνομα θεωρεῖται προελληνικόν. Ἐκτὸς ἂν ἐννοεῖ τὴν Ἀμαρυσίαν.

ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιφανειακὰς τοῦλάχιστον ἐνδείξεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν λόφον τῆς Ἀμαρύνθου (βλ. ἄνωτ. σ. 166).

4) Τὸ γνωστὸν ἐπίτιτλον ἀνάγλυφον τοῦ πίνακος 19γ παριστᾷ τὸν Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρον, ὡς κιθαρωδόν, καὶ τὴν Ἀρτέμιδα Ἀμαρυσίαν, ὡς δαδοῦχον, ἐκατέρωθεν τοῦ μαντικοῦ ὀμφαλοῦ¹. Ἡ παράστασις εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀμέσου σχέσεως τῶν δύο κατ' ἐξοχὴν ἐρετριακῶν ἀδελφῶν θεοτήτων, σχέσεως, ἥ ὁποία προϋποθέτει, πιστεύω, καὶ γειτνίασιν τῶν δύο ναῶν. Μόνον ἡ θέσις των ἐκατέρωθεν τοῦ ἔλους (πίν. 16) δίδει νόημα εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἀναγλύφου. Ὁ εὐρεθεὶς μάλιστα εἰς τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν μαρμάρινος ὀμφαλὸς (βλ. ἄνωτ. σ. 167) εἶναι ἐνδείξεις καὶ συλλατρείας τῶν δύο θεοτήτων.

Θ'. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ ΑΡΙΘ. 699 (G/9)² ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Ι. Ἑλληνιστικὴ οἰκία καὶ κλασσικὴ δδός.

Ἀναλυτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν, τῶν διενεργηθεισῶν τὸ ἔτος 1968 ἐντὸς ἰδιοκτητῶν οἰκοπέδων ἐν Ἐρετρίᾳ, δαπάναις τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου. Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης τοῦ οἰκοπέδου ἀριθ. 699 (G/9), ἰδιοκτησίας Μ. Ρούσσου, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἔχουν ἰδιαίτεραν σημασίαν διὰ τὴν ἐρετριακὴν τοπογραφίαν, ἥ ὁποία ἐνδιαφέρει εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

Τὸ οἰκόπεδον εὐρίσκεται εἰς τὸ ΝΑ. τμήμα τῆς πόλεως παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἔλους. Ἀνεσκάφησαν συνολικῶς πέντε τάφροι (εἰκ. 5, ἀριθ. 1-5). Ἡ Τάφρος 1 ἀπεκάλυψε τὴν ΒΑ. γωνίαν δαπέδου αἰθρίου οἰκίας, ἐπεστρωμένου διὰ θραυσμάτων λευκοῦ μαρμαροῦ, συγκρατουμένων διὰ κονιάματος ὑπερύθρου. Πέριξ αὐτοῦ ἐλαφρῶς ὑπερυψούμενον πλαίσιον, πλ. 0.75-1 μ., ἐξ ἰσχυροῦ ὑπολεύκου κονιάματος, περιέχοντος ποσότητα μικρῶν φυσικῶν χαλίκων λευκῶν καὶ μελανῶν. Ἐλάχιστα ὄστρακα, εὐρεθέντα κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ πλαισίου, καθιστοῦν λίαν πιθανὴν τὴν χρονολόγησιν τοῦ δαπέδου εἰς τὴν ὑστέραν ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν (β' ἡμισυ τοῦ 2^{ου} π. Χ. αἰ.;).

Ἡ Τάφρος 2 (εἰκ. 5) ἔφερεν εἰς φῶς, εἰς βάθος 0.60-0.90 μ., δύο τεμάχια πωρίνης αὐλακος (βλ. Τομὴν Α-Β, εἰκ. 5). Τὸ μεγαλύτερον τῶν δύο τεμαχίων δὲν εὐρίσκεται κατὰ χώραν. Τὸ ἕτερον ἐφήπτετο σειρᾷ λίθων (ὑπολειμμάτων θεμελιώσεως κατεστραμμένου τοιχίου), κατευθυνομένης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ὁ τελευταῖος πρὸς Νότον λίθος τοῦ τοιχίου ἀποτελεῖ ὀρθογώνιον στήλην, φέρουσαν τὸ γράμμα Η κεχαραγμένον ἐντὸς ἐπιμελῶς εἰργασμένης ταινίας ἐπὶ τῆς προσθίας ὀψεως. Εἶναι πιθανῶς ὄρος (Η[ΟΡΟΣ]), χρησιμοποιοιθεὶς ἐνταῦθα ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Τὸ μεγαλύτερον βάθος καὶ ἡ λοξὴ θέσις τοῦ τοιχίου καὶ τῆς αὐλακος ὡς πρὸς τὸ δάπεδον τῆς τάφρου 1, δεικνύουν πρωιμωτέραν φάσιν. Πιθανὴ χρονολόγησις τῆς φάσεως ταύτης εἶναι ὁ 3^{ος} π. Χ. αἰών.

¹ Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἐρετριακαὶ ἐπιγραφαί, ΑΕ 1911, σ. 33, εἰκ. 21.

² Σημεῖα συντεταγμένων τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς Ἐρετρίας, δημοσιευθέντος ἐν ΑΔ 20, 1965, 270.

Τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ρ. ΑUBERSON ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου (1:1000) τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, τὸ ὁποῖον παραμένει εἰσέτι ἀδημοσίευτον.

Κάτωθεν τῶν λειψάνων τῆς φάσεως ταύτης ἐσημειώθη ἡ παρουσία παχέος στρώματος λίθων καὶ θραυσμάτων μεγάλων καὶ μικρῶν ἀγγείων, ἀνήκοντος προφανῶς εἰς κατάστρομα καταργηθείσης ὁδοῦ. Αὕτη, συμφώνως πρὸς τὰ χρησιμοποιηθέντα διὰ τὴν ἐπίστροφσίν της ὁστρακα, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν. Ὁ εὐρεθεὶς Η[ΟΡΟΣ] ἀπετέλει πιθανῶς ὁρόσημον τῆς ὁδοῦ ταύτης.

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῆς Τάφρου 3 ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ αὐτὸ βάθος τῶν 0.90 μ. ἢ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε τὸ σύνολον τοῦ πλάτους τῆς τάφρου. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁδοῦ ἐκ λίθων καὶ θραυσμάτων κεραμεικῆς ἔφθανε μέχρι βάθους 1.40 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, κάτωθεν δὲ αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ὑγρὸν στρώμα φαιοῦ ἀργίλου. Τὸ μέγα πάχος τοῦ ὑποστρώματος τῆς ὁδοῦ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ἀσταθοῦς τούτου ὑπεδάφους. Ἡ φυσικὴ στάθμη τοῦ ὕδατος εὐρίσκετο εἰς βάθος 1.50 μ., ἥρκει δὲ ἡ ἀφαίρεσις ὀλίγων ἑκατοστῶν λάσπης ἀργίλου διὰ νὰ ἀναβλύσῃ τὸ ὕδωρ.

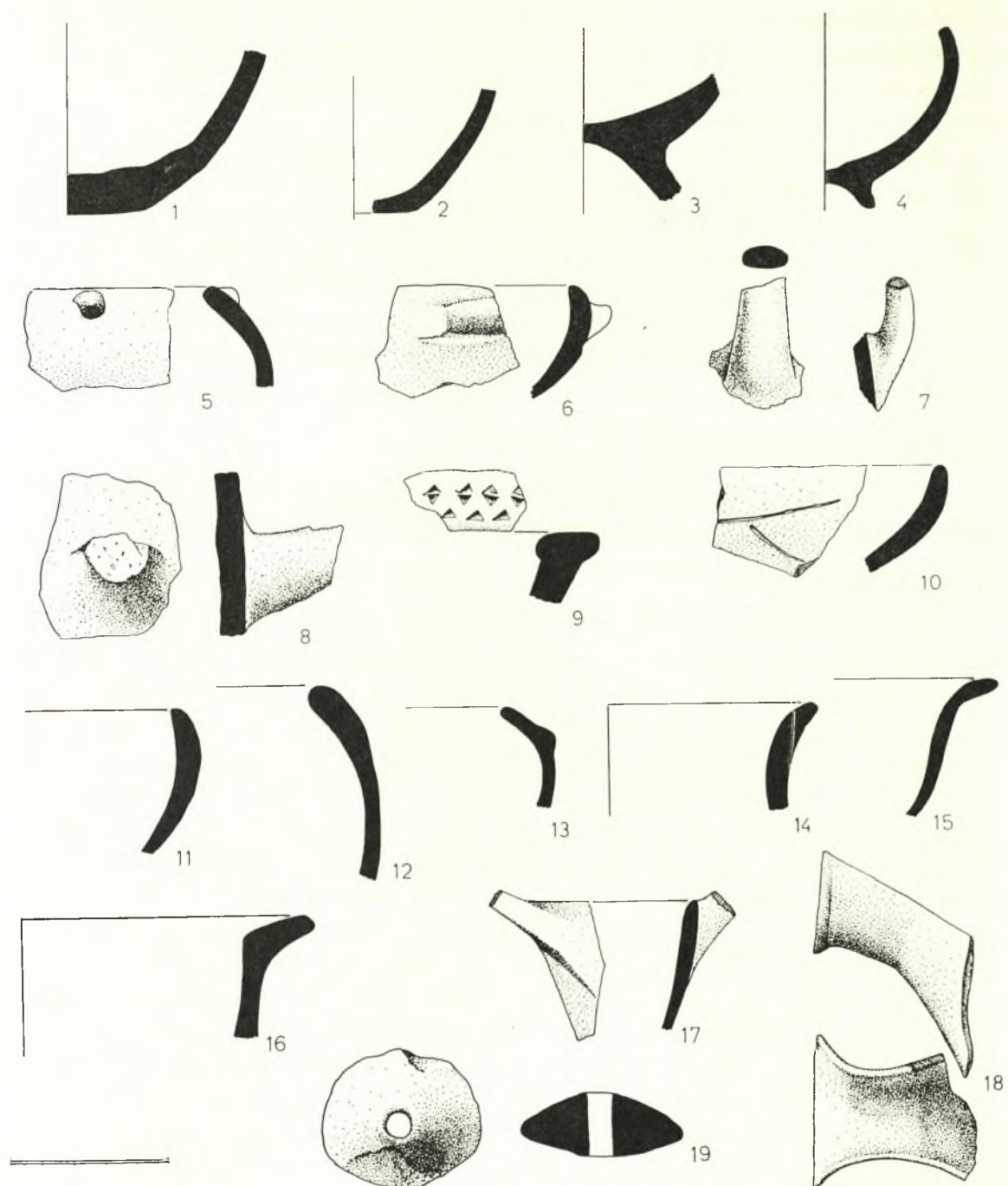
II. Πρωτοελλαδικὸς οἰκισμός.

Μετ' ἐκπλήξεως παρατηρήσαμεν ὅτι ἐντὸς τῆς λάσπης περιείχοντο θραύσματα λεπιδίων ὀψιανοῦ (πίν. 14η) καὶ ὁστρακα χειροποιήτων ἀγγείων ΠΕ περιόδου.

α) Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα :

Μετὰ προσπάθειας κατέστη δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ στρώμα λάσπης πάχους 0.10 μ. καὶ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἀκανόνιστον τοιχίον ἐκ μιᾶς σειρᾶς μετρίου μεγέθους λίθων μὲ κατεύθυνσιν περίπου ἀπὸ Α. πρὸς Δ (πίν. 20α καὶ εἰκ. 5,3). Παρὰ τὸ περιορισμένον τοῦ χώρου ὁ ἀριθμὸς τῶν περισυλλεγέντων ὁστράκων δὲν ἦτο μικρὸς. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ στόμιον ραμφοστόμου ΠΕ φιάλης (sauceboat) μὲ καλῶς διατηρούμενον γάνωμα (Urfirnis) ἦτο ἰδιαίτερος εὐπρόσδεκτον (εἰκ. 9, 18 καὶ πίν. 21,α). Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τάφρου 4 ἐβεβαίωσε τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοῦ ΠΕ στρώματος εἰς τὸ αὐτὸ βάθος. Ἐλάχιστα ἐντούτοις ἦσαν τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Τρεῖς μόνον λίθοι, πιθανῶς ἐκ θεμελίου, ἐσώζοντο, τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ τοιχίον τῆς τάφρου 3 κατευθύνσεως. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τάφρου 5 ἦτο ἰδιαίτερος ἀποδοτικὴ. Ἡ ἐπίχωσις ἦτο ὁμοιογενὴς μέχρι βάθους 1.30 μ., οὐδὲν ἔχνος ἐλληνιστικοῦ ἢ κλασσικοῦ στρώματος περιέχουσα. Ἀπὸ τοῦ βάθους τούτου ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοιχίου, ἐκτισμένου δι' ἐντόνως πλακοειδῶν λίθων μετρίου μεγέθους, ἐλαφρῶς μετακινημένων (πίν. 20β καὶ εἰκ. 5, ἀριθ. 5). Ὁ τοῖχος οὗτος τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ τοιχίον τῆς τάφρου 3 ἀνατολικοδυτικῆς κατευθύνσεως, πλ. 0.40-0.60 μ., ἐσώζετο εἰς τινα σημεῖα εἰς ὕψος δύο σειρῶν λίθων, κατὰ τὸ δυτικὸν δὲ αὐτοῦ ἄκρον ἐκάμπτετο κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Βορρᾶν, δημιουργῶν οὕτω τὴν ΝΑ. γωνίαν ὀρθογωνίου δωματίου. Ἐντὸς αὐτοῦ ἡ ἀποχωμάτωσις ἐπροχώρησε μέχρι βάθους 1.60 μ. Τὰ περισυλλεγμένα ὁστρακα δὲν ἦσαν ὀλίγα.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων τῆς τάφρου 3 καὶ 4 εἶναι σαφῶς διάφορος τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου τῆς τάφρου 5 (πίν. 20β). Τῶν πρώτων εἶναι ἀμελεστέρα, οἱ δὲ χρησιμοποιηθέντες λίθοι διαφόρων μεγεθῶν καὶ ἀκανό-

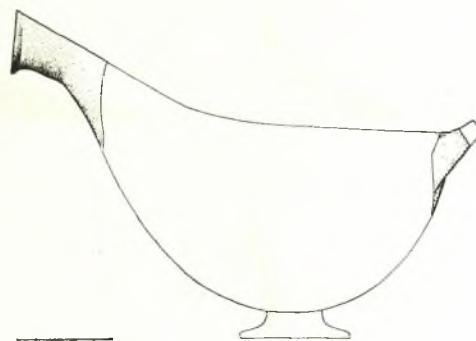
Είκ. 9. Πρωτοελλαδικά ὄστρακα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699 (Σχ. Κ. 'Ηλιάκη).

νιστοι. Οἱ τῆς τάφρου 5 εἶναι ἐντόνως πλακοειδεῖς καὶ μεγαλύτεροι, ἢ δὲ προσαρμογῇ των ἐπιμελεστέρα. Τὰ ἀνωτέρω, συνδυαζόμενα πρὸς τὴν παρατηρηθεῖσαν ὑψομετρικὴν διαφορὰν (ὁ τοῖχος τῆς τάφρου 5 εὐρίσκεται κατὰ 0.20 μ. ὑψηλότερον), ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχομεν δύο διαφορετικὰς φάσεις τῆς ΠΕ περιόδου.

β) *Κεραμική :*

Ἡ παρουσία τοῦ ὕδατος δὲν ἐπέτρεψε δυστυχῶς στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις. Τὰ ὄστρακα οὐδόλως διεκρίνοντο ἐντὸς τῆς ἀργιλώδους λάσπης, περισυνελέγησαν δὲ μετὰ τὴν ἐξαγωγήν ταύτης ἐκ τῶν τάφρων. Τὸ μικρὸν πάχος τοῦ ἐρευνηθέντος στρώματος, τὸ ὁποῖον οὐδαμοῦ ὑπερέβη τὰ 0.20-0.30 μ., δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ μόνον καὶ δὴ βραχυβίου φάσεως τῆς ΠΕ περιόδου. Τὰ περισυλλεγένητα ἐντούτοις θραύσματα ἀγγείων οὐδόλως συμφωνοῦν πρὸς τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν. Ἀνήκουν εἰς δύο τοῦλάχιστον φάσεις τῆς Πρωτοελλαδικῆς περιόδου. Πρέπει ἐντούτοις νὰ σημειώσωμεν προκαταβολικῶς τὸ ἑξῆς ἐνδιαφέρον : Αἱ τάφροι 3 καὶ 4 ἔδωσαν ΠΕ II κεραμικήν, ἢ δὲ τάφος 5 ΠΕ III. Αἱ ἀνωτέρω βεβαίως παρατηρήσεις στηρίζονται εἰς θραύσματα καὶ μόνον ἀγγείων, τῶν ὁποίων ἡ ἑξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἐφθαρμένη, μὴ ἐπιτρέπουσα νὰ βεβαιώσῃ τις εἰς ἅπαντα τὴν παρουσίαν στιλβώματος, γανώματος ἢ ἀλειφώματος, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαίτεράν σημασίαν διὰ τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὸν ταυτισμὸν τῆς κεραμικῆς τῆς περιόδου ταύτης. Κατὰ συνέπειαν δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆ. Εἰκάζεται πάντως ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν τάφρων 3 καὶ 4 ἀνήκουν εἰς τὴν ΠΕ II περίοδον, τὰ δὲ τῆς τάφρου 5 εἰς τὴν ΠΕ III.

ΠΕ II κεραμική : Πηλὸς λεπτόκοκκος ἄνευ μαρμαρυγίου (mica), καστανόχρους, μελανοκάστανος ἢ ἐρυθρόφαιος, παραλλάσσων λόγῳ ἀνομοιομεροῦς ὀπτήσεως. Εἷς τινὰς περιπτώσεις μεμειγμένος μετὰ μικρᾶς ποσότητος ἄμμου καὶ λεπτῶν τριμμάτων χαλίκων. Ὅπτησις ἰσχυρά. Τῆς αὐτῆς ποιότητος μὴ καθαρὸς πηλὸς χαρακτηρίζει τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τῆς ἐφόρου Ἰωάννας Κωνσταντίνου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος θραύσματα ΠΕ ἀγγείων¹. Ὁ πηλὸς οὗτος ἀπαντᾷ συνηθέστερον εἰς τὴν ΠΕ I κεραμικήν, ἀλλὰ μετ' ἰσχυρῶς ἐστιλβωμένου ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον ἐλλείπει ἐκ τῶν ἡμετέρων. Ποσοστὸν ἄλλωστε τραχείας κεραμικῆς (coarse ware) ἀπαντᾷ εἰς ἀπάσας τὰς περιόδους. Τὰ πλεῖστα τῶν ὀστράκων δὲν φέρουν γάνωμα, ἀλλ' ἐπάλειψιν στρώματος ἀραιοῦ καθαρωτέρου πηλοῦ. Σ χ ή μ α τ α : Ἀβαθεῖς φιάλαι μετ' ἐπιπέδου βάσεως (εἰκ. 9, 1, 2, 10), σκύφοι καὶ βαθεῖαι φιάλαι μετὰ χειλέων ἔσω νευόντων καὶ δακτυλιοειδοῦς βάσεως

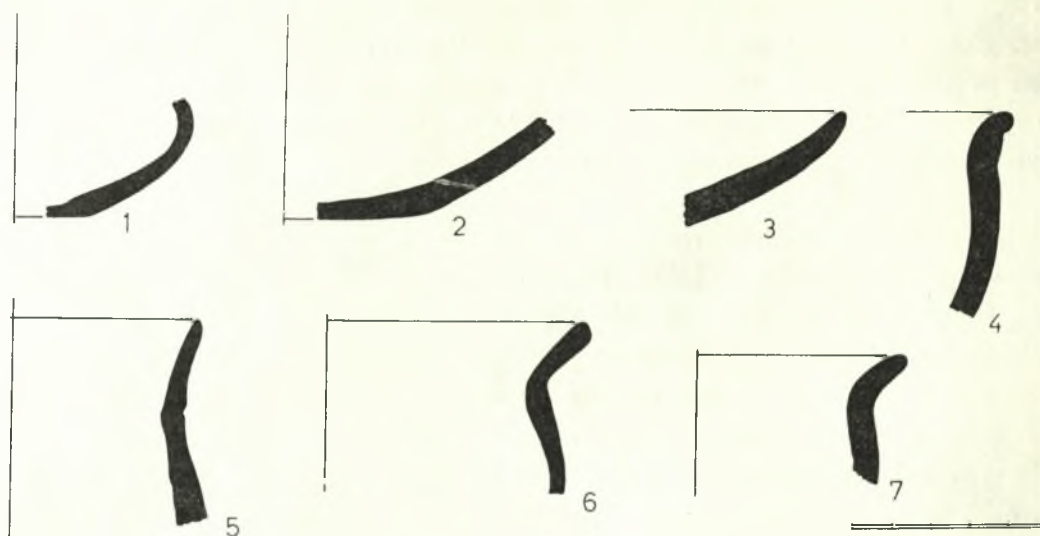

Εἰκ. 10. Ἀναπαράστασις ΠΕ ραμφοστόμου πτόχου. (Σχ. Κ. Ἡλιάκη)

¹ ΠΑΕ 1952 (1955), 159, εἰκ. 5.

(είκ. 9, 3, 4). Ἡ ραμφοστόμος φιάλη (sauceboat), χαρακτηριστικὸν σχῆμα τῆς ΠΕ II κεραμεικῆς, ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα διὰ δύο θραυσμάτων μόνον (είκ. 9, 17, 18 καὶ πίν. 21α) ἐκ μιᾶς πιθανῶς καὶ τῆς αὐτῆς φιάλης (είκ. 10: ἀναπαράστασις), τὰ ὅποια σώζουν εἰσέτι τὸ μέλαν, μᾶλλον ἀμαυρὸν «Urfirnis» γάνωμα. Κάτω τμήμα λαβῆς μὲ τὸ αὐτὸ μέλαν, ἀλλὰ στιλπνὸν γάνωμα (είκ. 9, 7), ἀνήκει προφανῶς εἰς ἀσκόν¹.

ΠΕ III κεραμική: Πηλός, εἰς τὰ λεπτά κυρίως ἀγγεῖα, καθαρώτατος, ὀπτησίς τελεία. Χρήσις ἀνοιχτοχρώμου ἐπιχρίσματος, εἰς τινὰς περιπτώσεις στιλπνοῦ, χρώ-

Εἰκ. 11. Τομαὶ ΠΕ ὀστράκων οἰκοπέδου 699 (Σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ματος τεφροῦ, μέλανος, κιτρινερούθρου καὶ ἐρυθρωποῦ. Ἡ παρουσία ἀργυροῦ μαρμαρυγίου (mica) εἶναι ἰδιαιτέρως ἐμφανὲς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 6, 12, καὶ 16 θραύσματα τοῦ σχεδίου 9, δεικνύουσα ἄλλον τρόπον κατασκευῆς των, πιθανῶς τὰς Κυκλάδας. Ἡ χρήσις τροχοῦ εἰς δύο μόνον θραύσματα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ βεβαία (είκ. 11, 1 καὶ 6) καὶ εἰς ἓν πιθανή (είκ. 11, 4). Τῶν ἀνωτέρω τριῶν παραδειγμάτων, ὡς καὶ τινων ἑτέρων (είκ. 11, 2, 5, 7), ὁ πηλὸς εἶναι φαιὸς ἢ φαιοκάστανος, ὁμοιάζων πρὸς τὸν πηλὸν τῶν φαιῶν μινυείων ἀγγείων. Ἴσως πρόκειται περὶ πρωίμου ἐμφάνισεως μινυείων ἀγγείων ἑνὸς πειραματικοῦ σταδίου κατὰ τὴν ΠΕ III ἐποχὴν, γεγονὸς τὸ ὅποion ἐσημειώθη ἤδη εἰς τὸν συνοικισμόν καὶ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Μάνικας², βορείως τῆς Χαλκίδος. Ἐν ὀστράκῳ, τὸ ὅποion ἀνήκει πιθανῶς εἰς χεῖλος πινακίου ἢ ὀπτηρίου (pan), ἔχει κεκοσμημένην τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν δι' ἐντύπων ἀντικορῶν τριγώνων καὶ ῥόμβων

¹ Πρβ. τὸν ἀσκὸν ἐκ Μαγούλας Ἑρετρίας ἐν BSA 61, 1967, 87, εἰκ. 19 C.

² Πρβ. ΑΕΜ 6 1959, 302-3, εἰκ. 22 (ΘΕΟΧΑΡΗΣ).

Lefkandi, 8 (FRENCH) καὶ 9 (HOWELL). BSA 61, 89 (JACOBSEN).

(εἰκ. 9, 9 καὶ πίν. 21, α), θέματος καθαῶς κυκλαδικοῦ χαρακτήρος¹. Ὁ πηλὸς τοῦ ὀστράκου τούτου εἶναι ἐντόνως ἐρυθρός, ἄριστα ὠπτημένος, περιέχων μικρὰ θραύσματα χαλίκων καὶ φέρων ἐρυθρὸν στιλπνὸν ἐπίχρυσμα. Ἡ ἐκ τῶν Κυκλάδων προέλευσίς του πρέπει νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον βεβαία.

Τὰ Σχήματα τῆς περιόδου ταύτης παρουσιάζουν μεγαλύτεραν ποικιλίαν: πινάκια ἢ σκύφοι μὲ ἐλαφρῶς ἢ ἐντόνως κυρτουμένας πλευράς (εἰκ. 11, 1, 2, 3). Βαθέα κύπελλα τύπου Λέρνης² (εἰκ. 9, 15 (= μέλαν) καὶ ἴσως 8). Σκυφοειδῶν σφαιρικῶν ἀγγείων μὲ συγκλίνοντα χεῖλη ἔχομεν ἀρκετὰ παραδείγματα (εἰκ. 9, 5, 6, 12, 13), τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν κυκλαδικὰ χαρακτηριστικά (ἐλαφραὶ χαράξεις, μαστοειδεῖς ἢ ἐπιμήκεις ἀποφύσεις). Ἀγγεῖα μὲ ἀποτόμως ἢ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω κλίνοντα χεῖλη, τῶν ὁποίων ὁ πηλὸς εἶναι κατὰ κανόνα φαιὸς ἢ καστανόφαιος ἐστιλβωμένος (εἰκ. 9, 16. 11, 4, 5, 6 καὶ 7) δίδουν τὴν ἐντύπωσιν μινυείων ἀγγείων (πίν. 21β).

Διάφορα εὗρηματα: Ὀλίγα θραύσματα λεπίδων, μηλιακοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁψιανοῦ εὐρέθησαν (πίν. 14ζ), ὡς καὶ πῆλινος φακοειδὴς σφόνδυλος (εἰκ. 9, 19) ἐντὸς τῆς τάφρου 3.

γ) Συμπεράσματα

Διὰ πρώτην φορὰν βεβαιοῦται ἐν Ἑρετρίᾳ ἡ παρουσία Πρωτοελλαδικῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Ἡ πρωτοελλαδικὴ περίοδος ἦτο μέχρι τοῦδε ἐνταῦθα γνωστὴ κυρίως ἐξ εὐρημάτων τῆς ἐπιφανείας, προερχομένων ἐκ τῆς ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Πεζονησίου³, καὶ ἐξ ὀστράκων εὐρεθέντων ὑπὸ τῆς Κωνσταντίνου εἰς βαθύτερα στρώματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος⁴. Ὁ Schefold ἀναφέρει τὴν εὕρεσιν ΠΕ ἀγγείου ἐντὸς στρώματος ἐρυθρᾶς γῆς κάτωθεν τῆς γεωμετρικῆς ἐπιχώσεως τοῦ Τομέως F/5. Ἡ θέσις εὐρέσεως τῶν πρωτοελλαδικῶν (οἰκόπεδον 699, ναὸς Ἀπόλλωνος, F/5) κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ὁχθῆς τοῦ ἔλους (εἰκ. 6) καθιστᾷ σχεδὸν βεβαίαν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἔλους τούτου ἦτο ἀβαθὴς κόλπος θαλάσσης (βλ. ἄνωτ. σ. 156). Ὁ μεγάλης ἐκτάσεως οὗτος συνοικισμὸς ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως μέχρι τοῦ Πεζονησίου ἦτο ἐπομένως παραθαλάσσιος, ὡς συμβαίνει μὲ τὴν πλειονότητα τῶν συγχρόνων συνοικισμῶν τῆς Εὐβοίας⁵.

Ἡ ἵδρυσις τοῦ συνοικισμοῦ τούτου, συμφώνως πρὸς τὰ εὐρήματα τοῦ οἰκοπέδου 699, συμπίπτει χρονικῶς μὲ τὴν ἀρχὴν περίπου τῆς ΠΕ II περιόδου, ἥτοι κατ' ἀπόλυτον χρονολόγησιν μὲ τὸ ἔτος 2500 π. Χ. περίπου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παρατηρεῖται γενίκευσις τῆς διεισδύσεως νέων φύλων (ἢ διεισδυσίς ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς περιόδου) εἰς ἅπαντα τὰ τμήματα τῆς Εὐβοίας, ἰδιαίτερος εἰς τὸ κεντρικόν

¹ Παρόμοιον ὄστρακον ἐκ Παλαιᾶς Κοκκινιάς πρβ. ἐν ΠΑΕ 1951, 112, εἰκ. 26, β (ΘΕΟΧΑΡΗΣ) καὶ ἐκ Βραυρωνος ἐν ΠΑΕ 1950, 118-193, εἰκ. 6, β (ΘΕΟΧΑΡΗΣ). Ἐπεΐσακτα κυκλαδικὰ ΠΕ III φάσεως ἐκ Ραφήνας βλ. ἐν ΑΕ 1953-54, Γ', 73, εἰκ. 25 καὶ 26 (ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ἀσκηταριό).

² Παρόμοιον κύπελλον βλ. ἐν Lefkandi, 8, εἰκ. 76.

³ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ 6, 1959, 309. BSA 61, 62, ἀριθ. 56.

⁴ ΠΑΕ 1952, 155, εἰκ. 5 καὶ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, ΑΕΜ ἔ. ἀ. σημ. 4.

⁵ Βλ. BSA ἔ. ἀ., χάρτην ἀριθ. 17 καὶ σ. 89.

ἀπὸ Ἀλιβερίου μέχρι Ψαχνῶν. Εἰς τὴν μεσαίαν ταύτην φάσιν τῆς Πρωίμου ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀνήκει καὶ ὁ σημαντικὸς περιτειχισμένος οἰκισμὸς τῆς χερσονήσου Μάνικας, βορείως τῆς Χαλκίδος, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Δ. Θεοχάρη. Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ηὐξήθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἐγενικεύθη κατὰ τὴν ἐπομένην ΠΕ III. Κυκλαδικὰ εὐρήματα εἶναι γνωστὰ ἐκ διαφόρων θέσεων τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ ἀφθονοῦν εἰς τὴν Μάνικαν. Ἡ τελευταία φάσις III τῆς περιόδου, ὡς παρουσιάζεται αὕτη εἰς τὴν κεραμεικὴν, ἀποτελεῖ ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν γνωστῶν ἐκ τῆς προηγουμένης φάσεως τύπων. Μεγαλυτέρα ποικιλία σχημάτων ἐμφανίζεται, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις (Κυκλάδες, ΒΔ. Ἀνατολή) ἰσχυροποιοῦνται. Παρατηρεῖται γενικῶς ἀκμὴ τῆς κεραμεικῆς, ἐν ἀντιθέσει ἴσως πρὸς ἄλλους, ἑλλαδικοὺς κυρίως, συνοικισμούς. Ἡ ΠΕ III κεραμικὴ τῆς Ἐρετρίας παρουσιάζει ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν σύγχρονον τῆς Μάνικας καὶ ἴσως τὴν Φάσιν 1 (ΠΕ III) τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ξεροπόλεως τοῦ Λευκαντί¹, ἡ ὁποία θεωρεῖται σύγχρονος πρὸς τὴν πρῶτον φάσιν τῆς Λέρνης IV. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα δείγματα ἀγγείων, προδρόμων ἴσως τῶν μετέπειτα κοινῶν Μεσοελλαδικῶν τύπων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δεικνύει πιθανῶς ἀνάμειξιν νέου λαοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ σχέσεις πρὸς τὴν Τροίαν IV θεωροῦνται ἰδιαίτερος στεναί (τὸ τελευταῖον βεβαιοῦται κυρίως ἐκ τοῦ ὕλικου τῆς Μάνικας), δύναται δὲ ἴσως νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἔνδειξις περὶ τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ λαοῦ τούτου². Ἡ ἀφίξις νέων φύλων εἰς τὴν Εὐβοίαν κατὰ τὸ τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἦτο βαθμιαία, συνεχισθεῖσα ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα. Τελευταία εἰσβολὴ ἐγένετο κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΕ III περιόδου καὶ ἐσήμανε τὴν ἀρχὴν τῆς Μεσοελλαδικῆς. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιον εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσῃ τις τοὺς Λέλεγας³ τῆς παραδόσεως, πρῶτους κατοίκους τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Βοιωτίας, ἀλλὰ καὶ τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς τοὺς δημιουργοὺς τῶν Πρωτοελλαδικῶν καὶ πιθανῶς καὶ τῶν Μεσοελλαδικῶν συνοικισμῶν τῆς νήσου.

Γ'. ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

Τὸ παρὸν κεφάλαιον ἀποτελεῖ ὑπόμνημα εἰς τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 4), τὸ ὁποῖον ἐσχεδιάσθη ὑπὸ τοῦ μουσειακοῦ καλλιτέχνου Κωνσταντίνου Ἡλιάκη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Β. Πετράκου⁴ τοπογραφικοῦ σκαριφήματος, ὡς καὶ τοῦ λεπτομεροῦς τοπογραφικοῦ, τοῦ ἐκπονηθέντος ὑπὸ τοῦ ἑλβετοῦ ἀρχιτέκτονος P. Auberson⁵. Εἶναι πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ παραλιακὸν καὶ τὸ δυτικὸν τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλεως, διότι ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1968. Θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα εἰς ἀπλὴν ἀπαρίθμησην τῶν μνημείων, δίδοντες βιβλιογραφικὰ ἢ ἕτερα στοιχεῖα μόνον διὰ τὰ

¹ Lefkandi, 8.

² Anatolian Studies 16, 1966, 498.

³ Πρβ. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑ, Περὶ τῆς κατοικίσεως τῶν Λελέγων ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΑΑ II, 1969, 96 κέ. Πρβ.

καὶ Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1968, 484 κέ.

⁴ ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, 153.

⁵ ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 270, σχεδιογρ. 7.

νεώτερα τοῦ 1962 ἀρχιτεκτονικά λείψανα ἢ δι' ὅσα δὲν μνημονεύονται ὑπὸ τοῦ Πετράκου¹.

1. Συγκρότημα ἐλληνιστικῶν οἰκιῶν, ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Κ. Κουρουنيώτου.
2. Θεσμοφόριον.
3. Ἱερὸν θηλείας θεότητος, ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα (ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 257 κέ.). Ἀποτελεῖται ἐξ ἀπλοῦ ὀρθογωνίου σηκοῦ (7.25×4.20 μ.) μετὰ βωμοῦ ἔμπροσθεν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου τεμένους (17.20×11.30 μ.). Χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 6^{ου} π. Χ. αἰῶνος. Ὁ σημαντικὸς οὗτος ναὸς, εὐρισκόμενος εἰς περίοπτον θέσιν ἐπὶ τῆς νοτίου κλιτύος τοῦ βραχέως ὑψώματος τῆς ἀκροπόλεως (προέκτασις τοῦ ὄρους Ὀλύμπου), ἀνήκει κατὰ τὴν γνώμην μου εἰς τὴν γνωστὴν ἐξ ἐπιγραφῆς Ἀρτέμιδα Ὀλυμπίαν.
4. Γυμνάσιον.
5. Πιθανὴ θέσις Σταδίου. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους (ἐπίπεδος ἔκτασις μετὰ ἐλαφρῶν πρὸς Βορρᾶν πραινῶν) τῆς θέσεως, ἡ ἄμεσος γειτνίασις καὶ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸ Γυμνάσιον, ὥς καὶ αἱ ἐν τῷ Γυμνασίῳ εὐρεθεῖσαι ἐπιγραφαί, μνημονεύουσαι διάφορα σταδιακὰ ἀγωνίσματα, ὠδήγησαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ τὸ Στάδιον τῆς πόλεως.
6. Θεάτρον.
7. Ναὸς Διονύσου.
8. Δυτικὴ Πύλη.
9. Συγκρότημα ἡγεμονικῶν οἰκιῶν παρὰ τὴν πύλην.
10. Συνοικία Θεάτρον.
11. Περίβολος ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἑρετρίας.
12. Ναὸς Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος.
13. Κρηναῖον οἰκοδόμημα.
14. Θέσις ΠΕ οἰκισμοῦ (οἰκόπεδον ἀριθ. 699).
15. Θόλος.
16. Τμῆμα περιβόλου ἀγορᾶς.
17. Παλαίστρα.
18. Ἰσεῖον.
19. Ἑλληνιστικὴ οἰκία, ἀνασκαφεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα (ΑΔ ἔ.ἀ. 259 κέ.).
20. Βαλανεῖον.
21. Ἑσωτερικὸν παραλιακὸν τεῖχος πόλεως. Μέγα τμῆμα τούτου ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1968.
22. Παραλιακὸν τεῖχος.
23. Πιθανὴ θέσις Πύλης παραλιακῆς ὁδοῦ (ΑΕ 1913, 210-214). Ἐνταῦθα εὐρέθησαν τέσσαρα θραύσματα βουστροφηδὸν ἐπιγραφῆς ἐπὶ πωρολίθου κεχαραγμένης

¹ Ἑ. ἀ. 144 - 155.

(550-525 π. Χ.), ή οποία αποτελεί ιερὸν νόμον, ρυθμίζοντα τὰ τῆς καταβολῆς χρημάτων ὑπὸ τῶν εἰσπλεόντων τὸν Εὐβοϊκὸν εἴτε ἐκ τοῦ νοτίου ἄκρου αὐτοῦ (νῆσοι Πετάλαι) εἴτε ἐκ τοῦ βορείου (ἄκρωτήριον Κέναιον) (βλ. προσφάτως *Hesperia* 33, 1964, 381 κέ.).

24. Κυκλικὸς πύργος καὶ λιμενοβραχίων, ὁρατὸς ἐντὸς τῆς θαλάσσης (ΑΕ ἔ. ἀ.).

25. Γεωμετρικὴ, ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ οἰκία (Τομεὺς ἀνασκαφῶν F/5).

26. Ἀμαξιτὴ ὁδὸς (ἔχνη τροχῶν ἐπὶ βράχου).

27. Πυλὶς τοῦ τείχους, βεβαιωθεῖσα κατόπιν ἀνασκαφῆς ἐντὸς τοῦ αἰθρίου τοῦ Μουσείου τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1968.

28. Θέσις εὐρέσεως ὅρου Ἱεροῦ Ναυστόλου (ΑΕ 1911, 36, ἀριθ. 29 καὶ ΑΔ 1915, 183).

29. Πιθανὴ θέσις λιμένος, ἐπιχωσθέντος λόγῳ συσσωρεύσεως ἄμμου (πρβ. ἀνωτέρω σ. 10). Ἐντὸς τοῦ λιμενίσκου τούτου ἐλάμβανε χώραν, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ «ναυαρχία», ναυτικὴ τελετὴ πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Ἰσιδος, τῆς ὁποίας ὁ ναὸς εὐρίσκεται παραπλεύρως (ἀρ. 18), ὡς ἐπίσης καὶ τὰ «πλοιαφέσια», ἑαρινὴ ἑορτὴ μὲ εὐθυμον χαρακτηῖρα. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ναυστόλου (ἀριθ. 28) δὲν θὰ ἦτο ἄσχετον πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἑορτάς.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

α - γ. Προσθία, πλαγία και ὀπισθία ὄψεις μυκηναϊκοῦ εἰδωλίου Ἐρετρίας.

δ - ε. Δύο ὄψεις μολυβδίνου σταθμίου.

ζ. Μαρμαρίνη κεφαλὴ κορασίδος (ἄρχτου) ἐξ Ἐρετρίας.

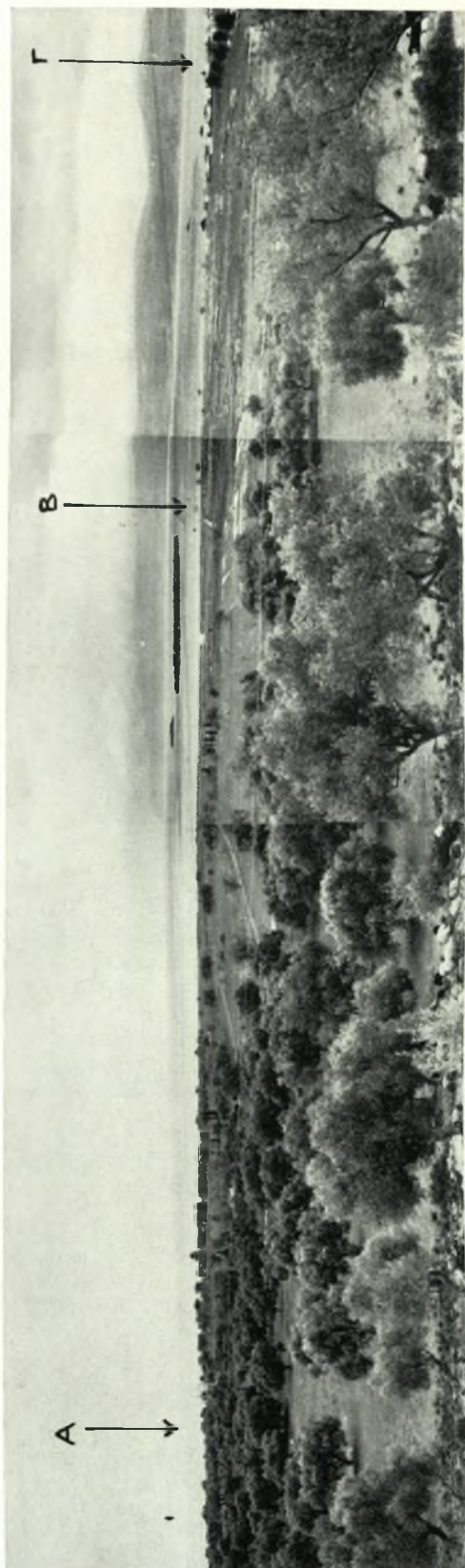
η. Ὅψιανοὶ καὶ σφόνδυλος ἐκ στεατίτου ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699.

β. Λεπτομέρεια τῆς αὐτῆς ὁδοῦ. Αὐλακώσεις ἐπὶ τοῦ βράχου ἐκ τροχῶν.

α. Τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ παρὰ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Ἐρετρίας.

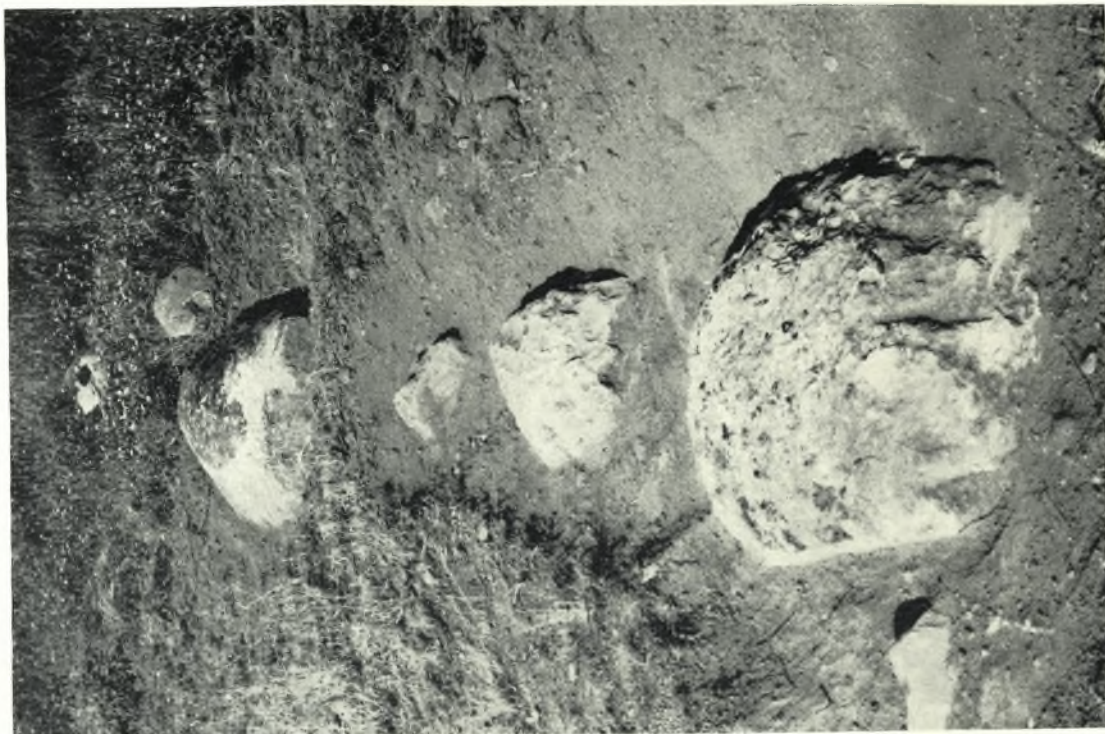
Γενική άποψη τῆς ἐκτὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τῆς Ἐρετρίας περιούλης.
Α : Θέσις εἰκονοστασίου Ἀγίας Παρασκευῆς. Β : Ἐλῶδης ἐκταίς. Γ : Τείχος πόλεως.

α. Γενική άποψη του εικονοστασίου της Ἁγίας Παρασκευῆς ἀπὸ Δυσμῶν.

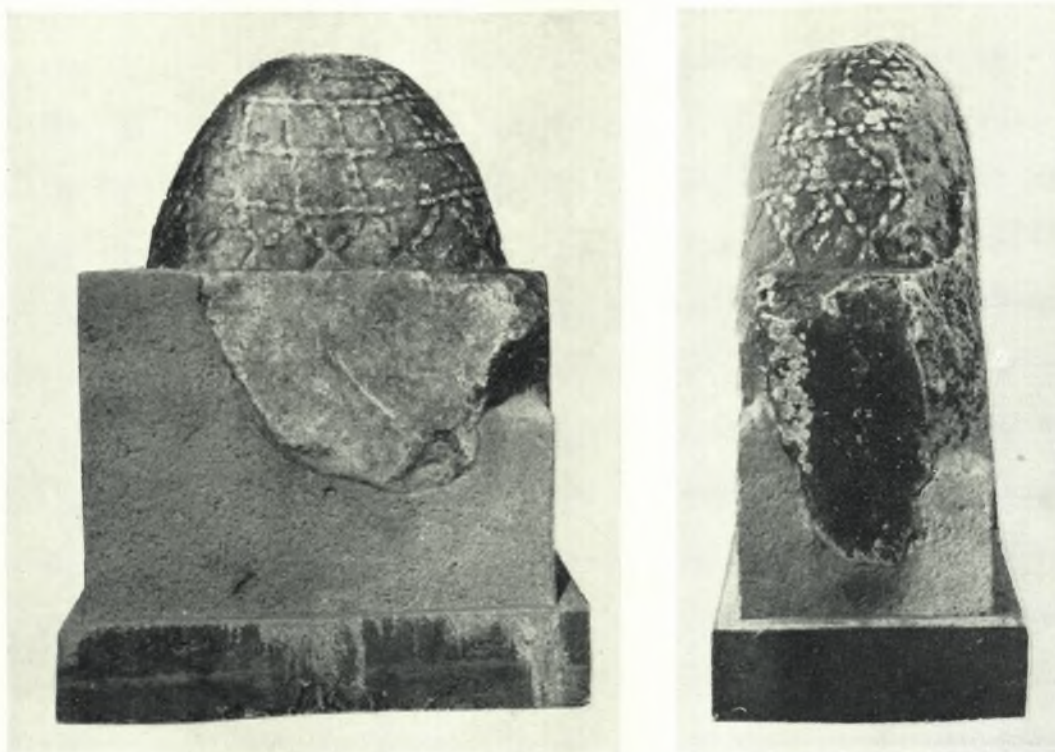
β. Ὁ περίξ τοῦ εἰκονοστασίου σωρὸς λίθων. Ἐπ' αὐτοῦ τμῆμα μαρμαρίνου θρανίου.

β. Λείψανα θεμελιώσεως του δυτικού τοίχου του ναού.

α. Αρχιτεκτονικά μέλη παρά την βόρειον πλευράν του εικονοστασίου.

α - β. Προσθία και πλαγία ὄψις μαρμαρίνου ὀμφαλοῦ.

γ. Ἀνάγλυφον Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου και Ἀρτέμιδος Ἀμαρυσίας.

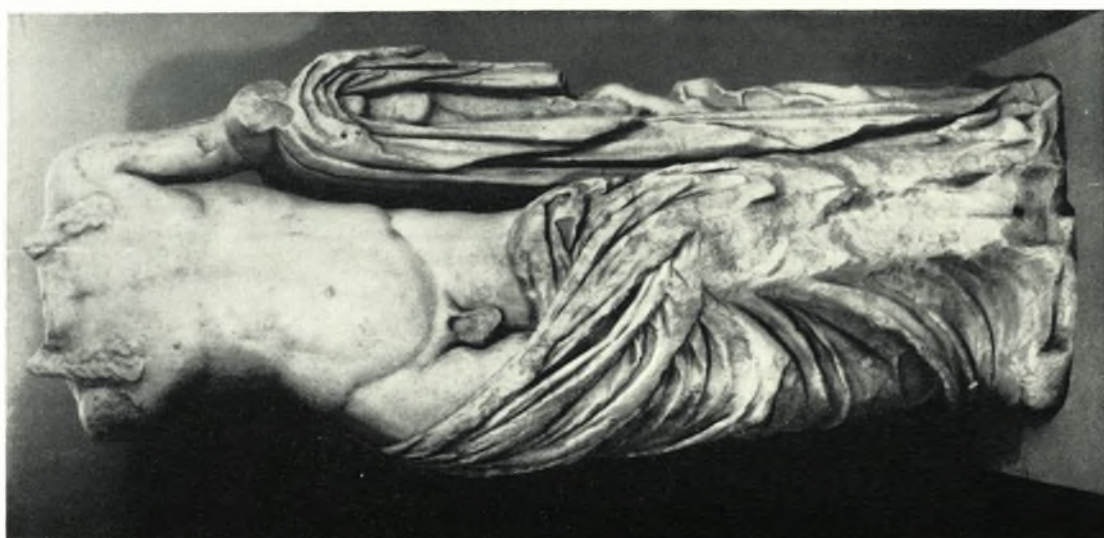
α - β. *Υπολείμματα θεμελιώσεως Πρωτοελλαδικῶν οἰκιῶν (οἰκόπεδον 699).

α - β. Πρωτοελλαδικά ὄστρακα ἐκ τοῦ οἰκοπέδου 699.

β. Ήνεπίγραφος στήλη ἐξ Ἀγίας Παρασκευῆς.

α. Μαρμαρίνιον ἄγαλμα Ἀπόλλωνος Δελφινίου (;).
Μουσεῖον Χαλκίδος ἀρ. 12.